

RÁKOSI JENŐ
1926

RÁKOSI JENŐ MŰVEI

RÁKOSI JENŐ
MŰVEI

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA, BUDAPEST

TÁRCÁK, CIKKEK

ELSŐ KÖTET

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA, BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A NÉPSZÍNMF.

Tisztelt barátom, Visi Imre úr, a *Hon* vasárnapi számában *Apróságok* cím alatt egy cikket ír a Népszínházról, melynek végső konklúziója az, hogy a Népszínházban tönkrement a népszínmű, hogy ezentúl «Soldosné, Tamássy és Eöry» távozásával s az intézkedésekből ítélve, melyeket az igazgatóság a jövő évad előkészítésére tesz, még jobban tönkre fog menni, s hogy a Nemzeti Színház, mely ezt a műfajt a hatvanas évek végén s a hetvenesek elején «halottaiból föltámasztotta», lépjen ismét mentőnek közbe, vegye vissza deszkáira, szorítson neki vagy egy napot hetenként, hogy régi fényét visszanyerje, a Népszínháznak pedig maradjon meg a bohózat, operetté és látványosság.

Ha Visi Imre úrnak az a nézete, hogy a népszínmű a Népszínházban lehanyatlott s azért hanyatlott le, mert ott «nem tudják» előadni, tisztelem a véleményét, nem csorbítom hozzá való jogát, de olvasva indokolatát, kénytelen vagyok belátni, hogy a vélemény nem több, csakis pusztá vélemény, a tények vele ellenkezők. Szembe merem állítani e véleménnyel a magamét, amely pedig az, hogy a népszínmű egyáltalán *nem* ment tönkre, sőt hatásában *rendkívül emelkedett a Népszínházban minden irányban.*

«Minő népszínmű volt az a nemzeti színpadon» kiált fel Visi úr. *A kísértet, a Csikós, a Strike, a*

Székelyföldön, a Háromszéki lányok, a Betyár kendője, a Ripacsos Pista dolmánya egy-egy előadása a magyar géniusz s a valódi művészet egy-egy diadala volt».

És föllebb: «Tóth Ede, Szigligeti, Csepreghy művei üres ház előtt kerültek színre» – t. i. a Népszínházban.

Azt hiszem, e szerint Visi úr is, úgy mint én, a közönség érdeklődését az előadások iránt veszi fel mértékül ítéletéhez. Az előadások látogatott volta adja a virágzást, az üres házak adják a hanyatlást.

De ha szemébe nézünk annak a két fennebbi idézetnek, mit tanulunk belőle? – A Nemzeti Színház éveken át játszott egy héten hat nap drámát és operát s a hetedikén, vasárnapon mutogatta Blahánét és Tamássyt egy-egy népszínműben, akármilyenben, az mindegy. – Ellenben a Népszínház egy héten játszik három-négy, néha öt, néha hat napon csupa népszínművet. Ez ott nem vasárnapi multság, hanem mindennapi foglalkozás.

A Népszínház egy évben egyetlenegy népszínművet előadott annyiszor, ahányszor ugyanegy évben a Nemzeti Színház összes népszínmű repertoire-ját játszta és azonkívül még legalább kétszer annyiszor a népszínmű-repertoire-t. És a Népszínházba belefér 2000 ember, a Nemzetibe 1400 vagy 1600. Ha a népszínművet a Népszínház nem lett volna képes kelendőségében *nemcsak fenntartani*, hanem sokszorosán fokozni, teljes lehetetlenség lett volna egy évben ennyi népszínmű-előadást produkálnia. Pedig ahány népszínmű-előadást a Népszínház hat év óta tartott, ugyanannyit alig tartott a Nemzeti Színház *tizennyolc* esztendő alatt. Kétséget nem szenved, hogy ezek közt voltak gyengébben látogatott előadások, sőt voltak «üres házak» is. Mindazonáltal nem szabad

felejteti, hogy a Népszínház ebből a keresményéből állt fenn, ebből fizetett bért, biztosítást, adót, háztartározást, egyszóval *mindent* és sehonnan semmi segítséget, semmi szubvenciót nem kapott. Tehát előadásai-val maga biztosította fennállását. Ehhez a népszínmű jó egyharmaddal járult. Ugyanezen ág, a népszínmű, az eredeti íróknak a Népszínház fennállása óta évi 8-9 ezer forint írói tiszteletdíjat adott. Hol és mikor produkálta ezt a Nemzeti Színház, nem a népszínművel, hanem összes eredeti irodalmával? Ha minden irodalmi műfaj így «menne tönkre» Magyarországon, nevetve nézhetnék a külföld sikereit.

Mondhatja ugyan Visi úr, hogy e dologból az oroszlan-rész Blaha Lujzát illeti. Semmi kifogásom ellene. De nem az a kérdés, hogy *miért* nem ment tönkre a népszínmű, hanem hogy *nem* ment. Én jó szívvvel adom ki Blaha Lujza asszonynak a nagy részt, mely sikereinkből őt illeti, annyival is inkább, mert konstatálhatom viszont, hogy *soha még, mióta Magyarországon énekelnek és «színházat játszanak», művésznőnek oly briliáns állása nem volt, mint minőt e méltán szeretett művésznőnek a Népszínház biztosít.*

S itt bukkanok logikám fonalán Visi úr egy kifejezésére. Ő, úgymond, látta a népszínművet *halottaiból feltámadni*. Hogyan, hát már egyszer halott is volt e műfaj? S hozzá még mielőtt a Népszínház kerítette volna körmei közé? Uramisten, éppenséggel a *Nemzeti Színház*-nak nevezett műintézet kezei közt volt halott? És pedig a hatvanas években? Akkor, mikor a Nemzeti Színház művészeti képesség, egyes erőinek ritka jelentékenysége által valóban oly ritka magaslaton állt, hova a mai «művész»-nemzedék, ha nem éppen marad-

ványa ama szép kornak (mint Szigeti József, Feleky, Szathmáryné és Prielle Kornélia), szinte csak szédülve tekint fel!? És ami annak a nemzedéknek a kezében «halott» volt, azt a Népszínháztól Visi Imre úr a *mai epigonok számára reklamálja* vissza, hogy ezek fölésszék? Gúny-e ez, vagy jóhiszemű tévedés?

Azt hiszem, az utóbbi; nem is lehet, csak tévedés, amelyet megmagyaráz egy tény, az a tény, hogy a népszínművet halottaiból nem a Nemzeti Színház művészei támasztották fel, sem a hatvanas években, sem soha, hanem feltámasztotta egy még akkor inkább hódító képességekkel, mint művészi nagysággal felruházott – debreceni énekesnő, feltámasztotta minden héten egyszer és pedig vasárnap. Ebből állt a dicsőség, nem volt benne semmi különös dolog, se nagy művészet, se nagy érdem, legkevesbbé «a magyar géniusz és a valódi művészet együttes diadala», hanem diadala volt a páratlan kedvességű debreceni kis énekesnőnek.

Az egész népszínmű sorsa, lételének peripetiái mindig az úgynevezett «vodvillistánéhoz» voltak kötve. Hege-düsné és Füredi alatt virágzott, aztán egy megvetett existenciát tengetett a nemzeti művészet házában, Balázs Vilma egy rövidke kis időre galvanizálta, hogy újra visszaessék a semmiségbe s hiú erőlködések és kísérletek fárasztó tárgya legyen egész Blaháné és Tamássy eljöveteléig. Ezek alatt megint fölvirult; utánuk, ha nem sikerül helyüket gyorsan betölteni, ismét le fog hanyatlani egy időre a népszínmű csillaga, ha mindjárt a magyar ég legtündöklőbb csillagának tartjuk is a Népszínházban most, valamint lehanyatlott, amíg ott volt, a Nemzetiben is. És ha Visi Imre úr a Népszínház igazgatójának intézkedéseiből azt olvassa

is ki, hogy a Népszínháznak nemcsak tehetsége, de már kedve sincs a népszínművekhez, akkor megint téves úton jár. A színházi igazgató, aki kénytelen a maga emberségéből megélni a vállalatát fenntartani, nem a «kedve» után indul, hanem a lehetőségekkel számol. Neki minden eshetőségre el kell készülnie a minden körülménnyel leszámolnia. És itt van helyén egy körülményt, egy nagy változás követelményeit szemügyre venni.

Egy színháznak, mondjuk a Népszínháznak, mely korlátolt műköréssel, nem valami nagyon nagy városban, de annál nagyobb nézőtérrel és fölöttébb alacsony helyárrakkal, egy esztendőben annyiszor játszik, ahány napja van az évnek, játszik a saját rizikójára, segítség és szubvenció nélkül, ismétlem, egy ily színháznak nem elég, hogy vonzó primadonnája és rátermett igazgatója legyen. E kettő csak félsiker. Kell egy harmadik oszlop az épülethez: Kell az *eredeti író*, de az igazi, kell Tóth Ede, kell Csepreghy Ferenc. Ezeket eltettük Szigligetivel együtt a föld alá, ebben a pár esztendőben. Újakat nem lehet máról-holnapra a föld *alól* kiszedni. Ilyen író nélkül a legkedveltebb művésznő értéke *felére* csökken. Nézzétek meg Blaha Lujza asszonyt, ha elmegy vidékre vendégszerepelni, mit visz magával? Viszi Csepreghyt, viszi Lukácsyt, viszi *Boccaccio*-t és a *Kornevilli harangok*-at. Ezek nélkül be se teszi a lábát egy magyar városba se. A *Sárga csikó*, a *Piros hügyelláris*, a *Vöröshaju*, ezekben volt ő művészi karrierje tetőpontján. Minden, amit a mellett játszott, elhalványodik ez alkotásai mellett. S ezek a darabok az alatt a lendület alatt termettek, melyet a Népszínház adott a népszínműnek. Ki fogja jövő évre Blaha Lujza-

nak és igazgatójának Finum Rózsit, Bakaj Erzsit, Török Mihálynét írni? És ha nem lesz, aki írjon, mit fog *vele* játszani igazgatója? Mit fog *egyáltalán* ez az igazgató játszani? A régi repertoire elég erős még, hogy a vasárnapokat megtöltse (mint régen a Nemzetiben), de mi tölti meg a hétköznapokat? A vasárnapi parádé fenn nem tartja a Népszínházat! Ha tehát nincs, aki a primadonnának jó népszínművet írjon, vesz az igazgató mást és szerencsét próbál *Naná*-val, *L'assomoir*-ral.

Lenézéssel beszélnek a Népszínház abbeli kísérleteiről, kikkel az elhunytakat pótolni iparkodott, a *Toborzás*, a *Becsület szegénye*, a *Legény bolondja* szerzőiről. Mikor a kritikus bírálja darabjukat, a *Falu rosszából* veszi hozzá a párhuzamot. Arra azonban senki sem gondol, hogy mind e három darab egy-egy kezdő írónak első színpadi kísérlete s hogy se Tóth Ede, se Szigligeti, se Csepreghy Ferencnek színpadra került első művei ezeknek árnyékába sem állhatnak.

De nem folytatom; a végtelenségig menne a dolog; csak még egyet a Nemzeti Színházról.

Podmaniczky Frigyes báró, az én igen tisztelt barátom, kikötött magának néhány népszínművet akkor, mikor a Népszínház javára lemondott a többiről. Kikötötte *Violá-t*, a *Vén bakancsos-t*, a *Csizmadia mint Msértet-et*, a *Strike-ot*, a *Lelenc-et*, a *Liliomfi-t*, egyet pedig újat szerzett, a *Nagyralátó-t*, mely egy átdolgozás segítségével másfél év alatt felvitte a dolgát vagy – öt előadásra. Miért nem adják e gyöngyöket vájjon egyáltalán vagy legföllebb csak egyszer-egyszer egy esztendőben?

Azért, mert kétségkívül belátják, hogy a *Nemzeti*

Színházra nézve szerencse, hogy a népszínműtől megszabadult, hacsak teljesen külön népszínmű-személyzetet tartani nem akar (szubvencióból egyébként az is telik), a népszínműre és az irodalomra pedig nem veszteség. A Nemzeti Színház egy teljesen lehetetlen, művészileg értéktelen és vészes tespedésből *azóta* emelkedett fel, amióta a népszínmű nincsen ott. A népszínmű a Nemzeti Színháznál nem volt egyéb, mint egy cifra spanyolfal, melyet minden vasárnap szemkápráztatni elejbe húztak a renyheségben, eredménytelenül, művészi és anyagi siker nélkül eltöltött hét sivár látványának. Az nem volt virágzás, hanem szemfényvesztés.

Ismétlem állításomat, a népszínmű sohasem tett annyi és oly becses szolgálatot nemzeti és irodalmi életünknek, mint mióta a Népszínháznál van. Emelkedése és hanyatlása azonban nem tőlünk függ. Mi nem tehetünk egyebet, mint a fajt magát és hagyományait fenntartani. Ha fenntartjuk ezt, akkor kedvező körülmények felvirágoztatják, ellenkező viszonyok leszorítják. A felhívás, melyet Visi Imre barátom jóhiszeműleg író társaihoz intézett, mint egy vészkiáltást, amely nem is maradt eredmény nélkül, hasznot nem fog hozni, kárt igen is tehet. Szerencsére a kárt nem azok fogják vallani, akik okozták, hanem azok, akik az ügyet képviselik s velők maga az ügy, maga a népszínmű.

(1881 júl. 26.)

NÉPSZÍNMI, NÉPSZÍNMI, BLAHÁNI.

A múlt napok kánikulai forrósága egy harcot gyújtott fel ama jelszók alatt, melyek e sorok élére írvák, s a közönség érdeklődése nem csekély mértékben csoportosul a téma körül. Ez érdeklődés talán eléggé indokolja, hogy vezércikk tárgyává teszem a kérdést, mely rendszerint más rovat alatt veszi igénybe az olvasó figyelmét.

Mintegy kilenc-tíz évvel ezelőtt a színház és színiügy barátai értekezletet tartottak a Nemzeti Kör helyiségeiben s az értekezlet eredménye egy népgyűlés volt, mely a Vigadónak ama termében tartatott meg, mely akkor a városi közgyűlések terme volt. E népgyűlés elhatározta egy magyar népszínház létesítését s az eszme előkészítésére és a szükséges intézkedések megtételére egy ötven tagú bizottságot választott. Az ötven tagú bizottság ismét egy öttagú végrehajtó bizottmányt küldött ki s ez az öt ember, mondhatni, építette a Népszínházat, névszerint báró Liphay Béla, báró Podmaniczky Frigyes, Steiger Gyula, Tavasz Endre és Eákosi Jenő. Az építési tőke három forrásból folyt be: a telek árából, melyet a főváros adományozott s mely 500,000 frtért értékesített, jótékonycélu előadások és multságokból – mintegy 5000 frt, és nemzeti közadakozásokból – vagy 20,000 frt. A színház építése és felszerelése került mintegy 700,000 frt-ba; a vállalat deficitjét fedezte részben egy sorsjáték, részben az

eddigigazgató bérfizetése; egy csekély rész még teherképpen rajta van a házon.

Midőn a Népszínház a forgalomnak átadatott, az építő ötös bizottságátadta helyét egy újabbnak, melyben a főváros, mint főadakozó, illő arányban résztvesz. E bizottság kezébe van letéve a Népszínház anyagi és erkölcsi minden érdeke. A bizottsági tagok nevéhez a színház dicsősége kötve van, a színház érdemeiből oroszlánrész illeti őket. A régiek közül köztük van még báró Liphay Béla, Steiger Gyula és Tavasz Endre. A bizottság elnöke Kammermayer Károly polgármester úr.

Nem lehet tagadni, hogy a gyászos emlékü 1870-75-iki olimpiász vállalatot alkotásai közül a Népszínház minden tekintetben kimagaslik. Nemcsak, hogy diadalmasan küzdött meg az üzleti és gazdasági pangás lefolyt éveinek sanyaruságaival, miután csúffá tette az általános szkepszist, amellyel mindenfelé fogadtatt, hanem tekintélyben, hitelben mind e mai napig gyarapodott. Budapest üzleti világa, mely megnyitó esztendőnkben forma szerint eldugta, eltagadta előttünk keresett áruit és ha véletlen mégis megláttuk, hát képtelen árakkal riasztott ki bennünket boltjaiból: ma versenyezve, a lefelé való licitálásban egymásra ígérve kínálja portékáit a Népszínháznak.

A francia drámaírók és zeneszerzők társulatával a Népszínház fennállása óta szerződéses viszonyban van s e szerződés segítségével sikerült csak a német színházat levernie. Hogy intézetünk ott minő hitelnek örvend, mutatja az az egy eset is, hogy például az *Üdvöske-ért* a helybeli német színház háromszoros árát ajánlta fel annak, amit a Népszínház ajánlt s az *üdvöske* a kisebb árért a Népszínházé lett.

Egyes kellékeink, kiállításaink – mind hazai kezek munkája – körutat tettek Németországban s külföldi nagyvárosok színingazgatói utaztak Budapestre, egy-egy nevezetesebb mű előadásának tanulmányozására.

A kifizetett írói díjak évi 15,000 frt-ra rúgtak, ebből hazai írókra esett 9, 10, néha 11 ezer frt egy-egy esztendőben. Szigligeti, Tóth Ede, Tóth Kálmán, Abonyi Lajos, Bérezik Árpád, Toldy István, Lukácsy Sándor, Varga János voltak a régibb írók, kiktől a Népszínház újdonságot adott; számos más író több-kevesebb sikerrel ott tette első kísérletét a színpadon, Csepreghy Ferencet pedig ez a színház teremtette s ez nevelte nagyra.

Hosszú volna itt a Népszínháznak eredeti darabokkal elért nagy sikereit felsorolni. Elég az, hogy e sikerek kiterjedtek az általa művelt összes fajokra: volt eredeti bohózat, operetté, látványosság, de legtöbb és legerősebb sikerei azok voltak, melyeket a népszínmű terén aratott. A *Tolonc*, a *Vereshajú*, a *Sárga csikó*, a *Piros bugyelláris* voltak e színház dicsőségének fő-tényezői. Ezekhez csatlakozik további, mintegy huszonhárom népszínmű-újdonság változandó szerencséje.

A főváros büszke volt fiatal színházára, a vidéki magyar ember az áhítat egy nemével látogatta a templomot, mely annyi dicsőséggel és sikerrel teljesítette egy nagy nemzeti misszió föladatát.

Kiket illet a sikerért az érdem? Kiket jobban, kiket kevésbé? Nem érek rá vizsgálni, mert látom ugyan mindenben a siker hatását, érzem lépten-nyomon a társadalomban, hogy az a kétszáznegyven ember, aki – ki névvel, ki névtelenül, – velem közel hat év óta

fáradhatlanul, kitartással, lelkesen, kevés kivétellel aránylag igen szerény anyagi jutalomért a küzdelemben osztozkodott, – nem töltötte az idejét hiába: mégis, mint a jerikói trombitászó hangzik felém a hírlapok hasábjairól: színészeid kontárok, magad pedig lelketlenül tönkretetted azt a műfajt, amelyért «a nemzet filléreiből» a Népszínház fölépült.

Íme, itt ülök hát, kedves komédiás népemmel együtt a vádlottak padján. Azt hittem, dicsőséggel végzek be egy irigyelt direktori pályát, – jól járok, ha elkerülöm a korbácsot.

Keresem, kutatom e hirtelen, váratlan kitört háború okait és nem lelem sehol. Mert amit okúik adnak azok, akik meghúzták a vészharangot, az ürügynek is silány. Megvizsgálhatjuk ez okokat sorba.

A népszínmű hanyatlásáról feltalált mesében csak az a valóság van meg, hogy a fentebb felsorolt fényes nevek tulajdonosai közül azok, akiknek műveihez a népszínmű dicsősége s vele a miénknek is egy része kötve van, *meghaltak*, s mi nem voltunk képesek néhány hónap alatt egy új Szigligetit, Tóth Edét vagy Csepreghy Ferencet teremteni. Minden egyéb e vádból teljesen alaptalan. Mert ha tetszős dolog lehet is itt-ott a Népszínház s a Nemzeti Színház előadásait az előbbi rovására összehasonlítani, ez végre is kritika dolga, melyben a jó és rossz indulat is szerepet játszhatik az ízlésen és ítélőképességen kívül; de két tény elvitázhatlan: egy az, hogy voltak a Nemzeti Színháznak periódusai, amikor művészi nívója sokkal magasabban állott, mint ma, mégis a népszínmű teljesen pangott, halott volt; más meg az, hogy a Népszínház azon erővel, melyek rendelkezésére állanak, nemcsak az

egész népszínműi repertoire-t, a Nemzeti Színház előadásai után is meg nem lankadt sikerrel fenn tudta tartani máig is, hanem teljesen új műveknek is fényes pályafutást biztosított, írókat, darabokat volt képes híresekké, népszerűekké tenni.

Ez az ok tehát teljesen semmis és előttünk, akik nem futó benyomások, hanem tények és adatok után ítélünk, szinte nevetséges.

De jön a másik, még pedig, úgy látszik, az érdekesebb ok. Ha már így van a tétel, eddig hanyatlott a népszínmű, mi lesz még ezentúl, mikor az új igazgató Blahánét, Tamássyt és Eöryt, kiknek szereplése fő-tényezője volt a népszínművek sikerének, elbocsátani készül.

Ez mindenesetre igen fontos dolog, különösen ami a Népszínház páratlan kedvességű primadonnáját, a mi szeretetreméltó bárónénkat illeti. Mélyen kell sajnálni, mind a népszínmű, mind Evva Lajos, mind – Blaha Lujza asszony érdekében azokat a körülményeket, amelyek egy szerencsés kiegyezésnek útjában vannak. Mily természetűek e körülmények, az a kérdés. Én azt hiszem, kétfélék. Személyiek és pénzbeliek, tehát a két legkényesebb fajta, ami a világon van. És ha azt akarjuk, hogy a fennforgó differenciák minden érdekelt résznek helyrehozhatatlan kárára megoldhatatlan konfliktussá bonyolódjanak, nem tehetünk okosabbat, mint hogy nyilvános diszkusszió tárgyává tegyük, egy vagy más jelszó alatt, két félnek nagyon is privát, mondhatnám legprivátabb, t. i. tárcája ügyét.

Én részemről azt hiszem, ha a főváros színházjáró közönsége nem hajlandó nélkülözni a Népszínház eddigi csillagát, akkor – bármit határozzon is e színház

igazgatója – nem is fogja nélkülözni, de viszont egy színházi magánvállalat tényezőivel, esélyeivel és veszélyeivel számolni mégis csak az igazgató dolga, aki számolásának eredményeiért pénzével és becsületével felelős. Az idő igen hamar kimutatja, ki számított jobban, az igazgató-e vagy a művész? Vesztes csak e kettő közül lehet valamelyik, a közönség soha, mert ha az igazgató elszalasztja az énekesnőt és nem tud érte kárpótlást adni, a közönség viszont hamar megszalasztja az igazgatót. Viszont ha az igazgató számítása mutatkoznék helyesnek, keserűen tapasztalnék mindnyájan, kik változhatlan szeretettel szeretjük a Népszínház csalogányát, hogy – mily gyorsan felejt a nagy közönség.

Tehát a kérdésnek ez a kényes ága sem indokolja a nagy háborút. Szóljunk még Eöryről, Tamássyról? – Nem több sikerrel keresnök ott is az okot, mert ez az ok komolyan egyáltalán nem létezik. Az egész háború valóban egy oktalan vállalat volt, semmi más.

A fővárosi Népszínház közel hat év óta egy nagy nemzeti missziót sok sikerrel teljesít. E misszió munkájában, – mindenik a maga körében ugyanannyi idő óta – tőlünk telő odaadással résztvettünk: Blaha Lujza asszony, Evva Lajos és Rákosi Jenő és a többiek, a kicsinyek, a nagyok egyaránt. De nincs egy is a sok közül, se Blaha Lujza asszony, se Evva Lajos, se Rákosi Jenő, se senki, akinek az érdekét szembeállítani lehetne az összeség érdekével, a Népszínház existenciájával. Mink mind mulandók vagyunk, uralkodásunk, ragyogásunk és verejtékünk csak rövid idő kérdése. Valamint Rákosi Jenő helyére ma Evva Lajos lép, azonkép rövid idő múlva valakinek Evváéra,

valakinek Blaha Lujza helyére kell lépnie és a Népszínháznak állania és virágoznia kell, százszor is ismétlem: *kell* és *kell* és *kell*, Rákosi Jenő, Evva Lajos – és Blaha Lujza nélkül is, ha ma nem, hát holnap. És ha oly igaz volna minden vád, amelyet most a nyári hőség a Népszínház ellen kígyótojásokból kikeltett, mint amilyen alaptalan és hamis, még akkor is, tekintve az intézetnek föladatát, nemzeti misszióját, existenciája veszélyeit, hozzá a kétségtelen sikert, melyet eddigi működésével elért, az anyagi és erkölcsi hitelt, melyet itthon s a külföldön élvez reális mivolta után, akkor is inkább tiz botlását kellene elhallgatni, mint egy könnyelmű vádat róla világgá eresztetni. Mert ha hitelét, ha tekintélyét, ha nimbusát könnyelmű lármával lerontjátok, sok ember, sok év, sok hazafias lelkesedés munkáját tettétek tönkre sok időre, senkinek se használtatok s végtelen kárt tettetek annak, aminek – s azoknak, akiknek szolgálni akartatok.

(1881 júl. 28.)

CSEPREGHY FERENC ÉS MŰVEI.

I.

Négy teljes kötetet foglaltak el Csepreghy Ferenc művei; az ötödikben fennmaradt helyet elveszem én, vázlatos följegyzések számára, magáról Csepreghy Ferencről és munkáiról. A korán elhunyt nagytehetségű költő életrajza három szóban foglalható össze: született, dolgozott, meghalt. Született 1842 aug. 15-én, meghalt 1880 február 6-án. Jóformán összes műveinek megírása az 1868-ik év és halálos napja közé esik. írói munkássága tizenkét évi időre tehető.

És e nagy munkásságnak a java arra az időre esik, amíg 1875 őszétől kezdve halála napjáig a Népszínház első titoknoka volt. Fokozatosan fejlődő betegsége csakis az utolsó másfél esztendőben lett munkásságának akadálya. Ekkor napokig, hetekig nem volt képes dolgozni kínzó szívdobogásától. Csak halála előtt egy pár héttel nyerte vissza a régi munkakedvét s akkor öntötte *A szép asszony kocsisa* meglévő három felvonásának elsejét abba az alakba, amelyben az olvasó kapja. A 2-ik felvonás átdolgozását is megkezdte, már szinte haldokló kézzel, de csak néhány lapig tudta vinni. Tervet, amely szerint valaki ezt és a harmadikat is megpróbálhatná átdolgozni, nem hagyott hátra.

Csepreghy Ferenc Hont megyében, Szálkán született. «Tanulmányait végezte» – mint mondani szokták, a szálkai népiskolában. Innen asztalos műhelybe került, Esztergomba, onnan Pestre, majd Bécsbe, Münchenbe, míg végre 1868-ban megtelepedett s üzletet nyitott öccsével, Csepreghy Jánossal a fővárosban. Látnivaló, hogy a szerencse nem mosolygott Csepreghy írói ambíciójának. A tehetségnek és a becsváagnak egyaránt rendkívüli nagysága kellett ahhoz, hogy az ily mostoha viszonyokkal sikeresen meg tudjon küzdeni. Iskolába, a falusi népiskolát kivéve, nem járt, idejét és munkarejét 1873-ig mestersége vette igénybe. Amit addig írt, azt napközben munkájához fűtyörészve költötte és este, ha a műhelytől megszabadult, a pihenés óráiban vetette papírra s aztán még lefekvés előtt «elment iskolába», azaz elővett egy-egy könyvet és tanult.

1868-ban ismerkedtem meg vele egy műve révén, melyet öccse, János hozott el hozzám. A mű gyenge volt, de az írói tehetség benne oly szeretetreméltó, hogy egyszerre megnyerte minden szimpátiámat. Fölajánltam neki a magam, barátaim, családom és mind' azok barátságát, akik az enyémmre súlyt fektettek. Be is mutattam mind a körökben, amelyekben honos voltam. E körök szeretete bemutatása órájától halála, napjáig biztos kincs lett neki.

1872-ben sógorom lett. 1874-ben mesterségét, mely fölöttébb kártékony volt gyenge egészségére, abbahagyta családjá kívánságára. 1875-ben elment Erdélybe orvossógorához üdülés végett. Onnan visszatért, hogy titoknoki állását elfoglalja a Népszínháznál. Az 1876–77-78-ik évek munkásságának delelő évei: az 1878-79-iki telet Olaszországban töltötte, nyarára

hazajött, de már nem volt képes munkáját folytatni. Késő ősszel ugyanez évben, már inkább csak azért, hogy őbenne tartsuk meg a remény végső szikráját, magunkra nézve azonban szinte reménytelenül, elküldtük Görbersdorfba, ahol 1880 február 6-án elérte halála. A betegség, mely minden barátnál hívebben kísértte őt, mondhatni majdnem egész életén át, idült tüdőhurutból származó tüdőtágulás, ennek következtében a szív rendetlen működése, végül vízbetegség volt. Felesége, aki utána utazott volt Görbersdorfba, ott töltötte vele utolsó heteit, holttestét hazahozta. A Kerepesi temetőben szép sírkő – Gerster Kálmán terve szerint, díszítve a költőnek Huszár Adolf által mintázott arcképével, – jelöli pihenőhelyét.

Csepreghy írói mivoltának kifejlésére kétségkívül döntő befolyással volt állása a Népszínháznál. A hír, hogy én kibéreltem a Népszínházat, Erdélyben érte őt s napokra felizgatta. Első tennivalója egy levél volt, melyet erről írt, a másik egy darab. Ott lett meg *Perozes*. Nem is volt már oda lent nyugta, csak jóformán amíg *Perozeshen* tartott. Amint elkészült a kedves naiv bohózat első kidolgozásával, hazakergette nyugtalansága Budapestre, a színház tájékára: ott volt az ő talaja, ott virágzott ki példátlan virágzásra az ő tehetsége.

Ekkortáiban játszottak Bécsben egy nagykiállítású darabot e címen: *Utazás a föld körüli 80 nap alatt*. Én a kiállítás tulajdonosaival szerződést kötöttem a kiállításra nézve s miután e szerződés a zsebemben volt, fordultam csak a színdarab tulajdonosaihoz az

előadás jogáért. Itt azt a választ kaptam, hogy a mű előadási jogát minden nyelvre nézve már megvette Szvoboda Albin úr, a budapesti német színház akkori bérlője s e szerint német kollégámnak volt kész darabja kiállítás nélkül, nekem volt kész kiállításom, darab nélkül. Mit tettünk mindketten? A német vette darabját s elment néhai Lehmann Mórhoz megrendelni a kiállítást, én fogtam kiállításom listáját s mentem néhai Csepreghy Ferenchez megrendelni a darabot. A személyek nagyrészt Jules Verne regényei, a dekorációk a bécsi festők által adva voltak. Ennyi képből ilyen meg ilyen dekorációk keretében kell lefolyni a darabnak. A budapesti színházjáró közönség tudja, mily sikerrel oldotta meg Csepreghy Ferenc a nehéz feladatot. Ez volt első darabja a Népszínház deszkáin. Sikere olyan volt, hogy Szvoboda úr lemondott arról, hogy a maga darabját versenyre bocsássa vele.

A *Vízözön*, bibliai vígjáték előadása következett ezután 1876 tavaszán. E mű már akkor régen ki volt nyomtatva. Ez volt az első munka, melyet megismerkedésünk után írt. Az Akadémiában abban az esztendőben (1868 vagy 69?) a gróf Karácsonyi-díj verses bohózatra volt kitűzve. Csepreghy versenyre bocsátotta a *Vízözönt*. A pályabírák nem kívántak tőle minden tehetséget megtagadni, de mértéket nem találtak a merész poéma megítélésére. Olyan «misztérium-féle», mondja Arany László úr, az Akadémia e pályázatának előadója. Valójában e mű, amely annak idején Gyulai Pál biztatására a Nemzeti Színházhoz beadatott, de a drámabíráló bizottság által visszautasított, irodalmunkban méltó párja Vörösmarty *Csongor és Tündéjének*, melynek verselésbeli eleganciája mögött ugyan

elmarad; elmarad, ha tetszik, nagyon ideális hangja és gondolatainak pazar sokasága mögött is, de viszont ugyanazt túlszárnyalja drámai koncepciójának, színpadi hatásának, anyaga, viszonyai és lélektani földadatai igazságának általa. Vörösmarty művének színrehozatala mindörökre kétes kísérlet marad, anyagtalán feladat a színésznek, reális érdekek nélküli, elmosódó benyomások láncolata a közönségnek. Csepreghy *Vízözöne* érdekes, mulattató, megkapó, sőt megrázó drámai hatású színdarab, mely egykor nemcsak dísz, hanem állandó értéke lesz a Nemzeti Színház játékrendének. A Népszínház is fennállásának első évében, tehát színészeinek első fejlődő korában ritka sikerrel adta elő e művet huszonhatszor a tavaszi szezonban.

A *Vízözönt* ismét egy adott dekorációhoz kötött, látványos darab követte: *Utazás a holdba és a tenger alatt*, Jules Vernének két regénye után dolgozva. A legnehezebb feladatok egyike: drámát írni s elvinni az embereket a földről a holdba, majd a tenger alá. A képtelen feladattal szemben részben Csepreghy is erőtlen maradt, mégis annyi lelemény, humor és elmésség van e munkájában is, amennyiből három másik darabot ki lehetne állítani. Valóban, sem a bécsi festők, sem az öreg Lehmann mester nem voltak képesek oly kápráztató dekorációt kigondolni, mellyel az ő szikrázó szelleme, találékonyságának, elmésségének frissesége és humorának közvetlensége sikeresen ne tudott volna versenyezni.

Ugyanaz év (1876) őszén következett *A hét menyegző*, népszínmű Jókai Mór elbeszélése után, közepes sikerrel, a reá következő 1877-iki tavasszal egyik legfényesebb diadala: *Sztrogoff Mihály útja Moszkvától*

Irkuckig. Ezt maga tervezte, maga adta meg hozzá nagyjából a dekorációkat, melyeket Lehmann úr festett. E művet elvitték Bécsbe, részeket átvettek belőle egy Berlinben ugyanakkor ugyancsak Jules Verne regénye után e tárgyból készült darabba; előadták Németország és Ausztria több városában. Itthon megért 53 előadást.

Az 1877-iki ősz meghozta *A sárga csikót*, amellyel mint népszínmű-író az elsők sorába lépett. E mű tervével majd három évig járt, míg végre megírta. Anyaga egy részét Besze János *Az életunt betyár* című elbeszéléséből vette. Az a vád, mintha Balla János úrnak kéziratban a Népszínháznál megfordult *Véres biblia* című művét is feldolgozta volna e darabban, teljesen alaptalan és semmis. A *Véres bibliát* Csepreghy csak akkor vette az én kezemből kézhez, mikor a *Sárga csikót* már előadásra benyújtotta volt. Azelőtt nemcsak nem ismerte, de azt sem tudta róla, hogy a világon van. Különb en két darabban éppen semmi hasonlatos egyéb nincs, mint hogy mindenikben egy-egy ember ártatlanul szenved 15 évi börtönt, minden egyéb mind a kettőben egészen más.

1878 tavaszán ismét egy kiállítós darab következett: *Kolumbusz Kristóf*, mely hatásra nézve nem mérközhetett *Sztrogoff Mihályijai*, de melynek egyes részeiben drámaírodalmunk legszebb lapjai foglalják. Oly alak, minő e műben Eodrigó, az elszegényedett spanyol nemes, szívében annyi jósággal és szeretettel, lelkében annyi büszkeséggel és kedvességgel, lényében annyi igazsággal és nemességgel, ajkán annyi humorral és elmésséggel: nincs több sem az ő, sem más magyar drámaíró művében. Hozzá sorakoznak Alfonzo, a fiatal

szeleverdi és bátyja, Lorenzo barát. Ha *Sztrogoff* és az *Utazás a föld körül* humoros alakjaihoz a mintát Csepreghy nagyrészt készen kapta a nagyhírű francia regényírótól: Kolumbusz alakjai tisztán az ő teremtményei.

1878 ősze hozta meg második nagy diadalát a népszínmű terén: *A piros bugyellárist*. E sikerét a költő nem élvezhette közvetlenül. Ekkor már Olaszországba, a tengerpart enyhe levegőjére ment felesége kíséretében gyógyulni. Talán mintegy a harmincadik előadását látta e szép színműnek, midőn a másik tavasz felé haza jött, a nélkül, hogy egészsége biztatóbb állapotban lett volna. Olaszország levegője mindössze megakadályozta testi szervezetének sebesebb lehanyaglását. Dolgozó ereje odavolt. San-Eemóból, ahol a telet töltötte, haza hozta *A szép asszony kocsisa* első kidolgozását s ezen, valamint *Saul király* simításán és *Az életteretlenség* kiigazításán dolgoztatott munkára alkalmas kevés negyedóráiban, a következő (1879) nyáron, őszön és a tél egy részén.

Az életteretlenség volt utolsó színműve, melynek színrehozatalát 1879 nyarán megérte. Káposztásmegy erén tartózkodott ekkor Neugebauer úr nyaralójában, – a magáé akkor volt épülőfélben, – de egy első előadás izgalmainak már nem lehetett őt kitenni. Eljátsztuk az *Életteretlenséget* Budapesten, míg ő ide egy kis órányira beteg szíve dobogását csitítgatta.

1875 ősztől 1879 nyaráig tartott Csepreghy Ferenc fényes pályafutása. E nem egészen négy év alatt színre hozott tíz nagy színdarabot, ezek közül hat műve fényes sikert aratott s csak egy az, amelyre azt mondták, hogy megbukott. Hol van az író, akiről e sorokat le lehet írni? hol van különösen a magyar író?

És ha a rendkívüli dologi eredménnyel szembesítjük az erkölcsit, az irodalmi «pozíciót», mellyel Csepreghy jutalmaztatott, akkor egy szinte megfejthetetlen talány előtt állunk. Sem az Akadémia, sem a Kisfaludy-Társaság nem vett a sikerről és szerzőjéről tudomást. Főlkel egy fiatal író, ki négy éven át tartó lankadatlan munkássággal, egymást érő sikerekkel vegyes ajkú fővárosunk lakosságát tömegesen csődíti a magyar színházba, s a magyar irodalom ápolására, fejlesztésére, felvirágoztatására alakult társaságok nem érzik magukat arra indítva, hogy a fiatal embert és munkásságát valamely figyelemre méltassák. Ez itt történik, nálunk, ahol különben bizonyos körülmények között úgy az akadémiai tóga, valamint más egyéb tisztességek elég jutányosán kaphatók. Nem kevésbbé sajátságos az, hogy az akadémiák ez arisztokratikus hidegsége, szemben az autodidakta asztalos-íróval, az akadémiákon kívül álló irodalomra is elragadt. Az időszaki sajtó ama része, mely a közvetítő szerepet viszi akár mint tudósító, akár mint kritikus az irodalom és a nagyközönség között, mintegy az asztalostól nem látta meg Csepreghyben az író. Előkelő vállveregetéssel, a naiv csodálkozó az egy nemével volt szíves el-elismerni benne egy bizonyos «tehetséget», de ennek mindig az a színe volt, mintha csak az elvitázhatatlan sikernek tenne nyilatkozatával koncessziót és nem ítéletének s meggyőződésének adna kifejezést.

A Petőfi-Társaság volt csak az, amely tagjai közé fölvette, amit Csepreghy azzal hálált meg, hogy a *Piros Ivgyllárist* e társaság egyik felolvasó ülésén mutatta be először.

Természetes, hogy most, szerzőnk halála után másfél

évvel, mikor már rá nézve se mellőzés, se dicsőség értékkel nem bír, mikor haragnak kárát, dicséretnek hasznát nem látja: se nem vád, se nem szemrehányásként, hanem csak mint egy sajátos tényt mondom el a dolgott itt, a többi elmondani valók sorában. A halott ki van békülve mindennel és mindenekkel, művei pedig át vannak adva az irodalomnak, élni fognak becsük mértékéhez mérten. S ez az öt kötet, melyet nekem lett szerencsém a közönség kezei közé letenni, a mulandóság ellen jobban föl van vértézve, mint sok más e korbéli munka, mely barátságosabb méltatásra talált a papok és írástudók körében. Én bizonyosnak s csak idő kérdésének tartom azt, hogy Csepreghy a folyó évtizedek írói nagyságainak társaságában harmad-negyed magával állíttassák oda ez aláírással: «A legjelesebbek». Tehetség dolgában mindenesetre csak igen kevesen mérkőzhetnek vele. Az elismerés késhetik még, de Csepreghy már nyugodtan, művei színehagyottság nélkül, eredeti frissességükben várhatják be a legutolsó terminust is, melyet a fátum az ő libellusaira nézve kitűzött.

II.

Csepreghy Ferenc a legszélesebbkörű tehetségek közé tartozik irodalmunkban. Mózesről meg van írva, hogy pálcájával a kősziklát érintette s a kősziklából forrásvíz fakadt. Mit jelent ez? Azt, hogy a pusztában bolygó zsidóknak víz kellett és Mózes adott nekik vizet. Ha a pusztában bolygó zsidóknak akármi más kellett volna, Mózes akármi mást fakasztott volna ki bűvös pálcájával a kősziklából. Egy napon így szóltam Csepreghyhez: Ferenc, regényre volna szükségünk, írj

regényt a *Reform* számára. Ferenc két heti gondolkozást kért és egy hét múlva átadta *Az utolsó esztendő* első fejezeteit. A regény regénynek gyenge, de tele van kitűnő regényíróval. Egy-egy sátoros ünnepen irodalmi melléklettel kellett kibővíteni a hírlapot. Csepreghy ilyenkor oly költői elbeszéléseket fakasztott pálcájával a kősziklából, minő *A kincses kalmár* és a *Törököt fogott*.

Alkalmi költeményei Deák Ferencről, Jókai Mórról, Szabókyról alkalomra írtak, de az alkalmiság kényszere nincs rajtuk. Forrásuk igaz, tiszta és nemes lelkesülés, mint egyéb verseié. írta, mert a tárgy megihlette. Mert lelke tele volt vele, ajka dalra kelt.

Míg a Népszínház nem volt, addig is előszeretettel udvarolt a drámai műzsának. Műkedvelő mesterlegények számára írta első darabjait, köztük a *Magyar fiúk Bécsben-t*, utóbb, már komoly ambícióval, a *Vízözönt*, majd *Saul király* tragédiát. Elismerés nem ösztönözte, színház nem vett róla tudomást. Egy szűk baráti kör buzdítása volt a sarkantyúja. De végre megnyílt a színház is neki s ez esemény döntő befolyással volt műzsája további irányára. Az a körülmény, hogy a Népszínház állandóan magához csatolta, egy térre, a drámaírásra koncentrált egész tehetségét. S innen túl, amire a Népszínháznak szüksége volt, azt fakasztott az ő bűvös pálcája a kősziklából: látványos darabokat és népszínműveket, előbbieket itthon példa nélküli tökéletességgel, népszínműveket méltóan a hazai mintadarabokhoz. Effajta műveiben is annyi erő, annyi eredetiség és genialitás mutatkozott, hogy nem csoda, ha rendkívüli tehetségének minden más oldalát ez a két tulajdonsága eltakarni látszik. De valóban

csakis látszik. Hiszen magokban látványos darabjaiban a magas tragédiától a legalsóbb fajú bohózatig a dráma minden válfajának elemei nagy és vonzó változatossággal bennök foglaltatnak. A kiállítási daraboknál a költőnek mindig igen erős versenytársa a kiállítás. Nem is igen szokás az effajta művekben értéket keresni. De ha valaki aranyból farag, akármit farag is, aranyból van az faragva s arany még az elhulló forgácsa is. És amit látunk a kiállítási darabokban, ugyanaz az erő és eredetiség kap meg bennünket népszínműveiben is. Itt is vonzó lélektani processzusok fejleménye tárul fel előttünk. A *Sárga csikó* benyomása nem enged bármely magasabb stílusú drámai mű benyomásának. Szereplői parasztok, nyelvben, gondolkozásban, cselekvésben egyaránt, de amit mondanak s amit tesznek: élvezetes hallgatni, tanulságos élvezni a legműveltebbnek. S ha más bizonyítékaink sem volnának, csak népszínművei és látványos darabjai, ezek magok, mint egy kitűnő drámaírói tehetség műve, elegendőképpen hirdetnék, hogy szerzőjük előbbkelő kvalifikációkkal is rendelkezett, mint minőket e két műfaj művelőiben keresni szoktunk.

De szerencsére itt vannak még a *Vízözön*, *Saul király* és *Akbár szultán* is, hirdetni Csepreghy Ferenc hivatását az előbbkelő fajok, a magasabb dráma, a tragédia művelésére, tanúságot tenni az ő tehetségének széles, sokoldalú voltáról. Azt, hogy mint népszínműíró lett ismertebb, csak az a véletlen okozta, hogy tehetségét a Népszínház, e faj otthona gyümölcsöztette. De bármily nagy munkásságot fejtett is ki a népműzsa szolgálatában, tudott magának időt keríteni magasabb koncepciók kidolgozására is. Ezek közül egy, *Said király*

van teljesen kidolgozva s hogy mily helyet foglal el drámairodalmunkban, azt majd megmutatja a nap, melyen akár egy jelentékeny színész ambíciója, akár egy igazgató ügyszeretete a Nemzeti Színház deszkáira viszi és, bátran hozzá lehet tenni, megérdemelt dicsőségéhez juttatja.

Saul is, *Akbár* is az, amit sorstragédiának szoktunk nevezni. A fölényes szellem tragédiája, mely fatális helyzetével szembeszáll s erőszakos kerülésével sorsának mintegy maga kovácsolja meg tragikus végétét. A tragikai kényszerűség félemlítő hatásához járul *Saulban* a bonyodalom érdekessége, a rövid, pragmatikus modor a tárgy kezelésében, a kompozíció fordulatossága, a technikai hatás, a dikció ereje és bája, a gondolatok gazdagsága és az alakok biztos jellemzése. A kiváló költő keze-nyoma végig látszik a kidolgozáson, a költő szíve nyilatkozik a végső katasztrófában, a költői elmét mutatja a mű koncepciója. Nem sablon, nem mintára faragott poéma, hanem élő, eleven koncepció, melynek érdekét a forma csak növeli, adni a tartalom adja. *Ahbár szultán* némileg vázlatos benyomást tesz az olvasóra, mert csak az első fogalmazása van meg. Halálos vívódásainak utolsó napjaiban csak annyi időért rimázkodott a költő, amíg *Ak" árt* és a *Szép asszony kocsisát* kidolgozhatná. De így is, amint van, a legérdekesebb drámai koncepciók közé tartozik *Ahbár* s utolsó felvonása a drámai dialektika mintaképe.

Csepreghy Ferenc írói munkássága és betegségének akuttá való kifejlődése egy időre esnek. A tanulást, olvasást és írást kivéve minden élvezettől kénytelen volt magát megfosztani. Egy kis óvatos séta volt a

legtöbb s egy-egy látogatás, amit magának megengedhetett. Szórakozásképpen elkezdett rajzolgatni, olajba festeni, mint mikor a börtönbeli rab keres magának foglalkozást szomorú négy fala között. Így írta műveit, szív és lélekgyönyörködtető jeleneteit. Írt, amíg a toll ki nem hullott a kezéből.

De csalatkoznék, aki akár művei sokaságából, akár természetes folyékonyságából stílusának és kompozíciójának azt következtetné, hogy hirtelen és gyorsan is dolgozott. *A sárga csikót* majd három évig forgatta elméjében, amíg megírta. Minden darabjának van két-három kidolgozása. Soha senkit se láttam, aki, mint ő, oly naiv kedvteléssel tudott volna gyönyörködni abban, amit leírt, de ez nem gátolta abban, hogy azt, amit ma leírt, holnap el ne dobja, újra írja s ismét eldobja s harmadszor-negyedszer s ötödször is megírja. Alkotásaiban nem véletlen, nem ösztön vezérelte, hanem világos ítélete. És mégis, nem annyira kritizálva, mint inkább élvezve írta dolgozatait. Ahol kiigazítani, pótolni vagy helyettesíteni valója volt, nem a szabályoktól kérte a tanácsot. A hiány nyomára rendszerint élvező képesség vitte. Olvasta s élvezte, amit írt s újra olvasta (mint a festő, aki megáll ecsetével s elmerül képe nézésébe), nem kritizálta, hanem hatni engedte magára művét s nem nyugodott, amíg igaz nyomra nem akadt, ha csonkának, hiányosnak érezte a hatást.

A gondolatok, az ötletek gazdagsága, a tapasztalati bölcsességek halmaza lapidárisan és népszerűen formulázva, a párbeszédnek fordulatosága, alakjainak teljes és igaz emberi mivolta népszínműveit ritka irodalmi beccsel ruházzák fel. Darabjaiban a helyzetek és viszonyok előkészítése és színszerű kitérása, motí-

vumainak meggyőző ereje és igazsága, kifogyhatatlan leleményessége, hamisítatlan magyar észjárása s ehhez egy naiv természetes egyszerűség, oly erények, melyek műveinek messze kiható maradandóságot biztosítanak. Ami szép az ő műveiben, az minden időkből szép marad, mert az az igazság, őszinteség, egyszerűség, okosság és a jóság és mindez egyszersmind nemzeti magyar.

Emberei mivoltuk megdöbbentő igazságában lépnek elejébe. Mindenki magával hozza állásának és korának hibáit és erényeit, erejét és gyengeségét. Nem színpadi alakok, akik a szerző intenciója szerint haragusznak, békülnek, veszik kicsibe vagy nagyba a dolgokat, hanem élők, az élet felfogásával s az élet törvényei szerint. Senki sincs hiba nélkül, senki sincs erény nélkül az ő darabjaiban. Dolgaikat kölcsönösen józanul és egészséges ésszel nézik és ítélik meg s ami fontos és döntő a szemökben, azt a nézőközönség is fontosnak és döntőnek ismeri. Ebből áll Csepreghy eredetisége. Túlzásai is nem az igazság rovására, hanem érdekében esnek meg.

Sokszor szemére vetették kritikussai, hogy szereti a durva, bohózáti hatásokat. Különösen sokoldalú gáncs érte a *Piros bugyelláris* úgynevezett «zsákhordó» jelenetét. Az volt ismételtelen mondva, hogy emez, a karzatra számított jelenetre nem szorult rá a szép darab. Nincs kifogásom az ellen, hogy nem szorult rá. Amennyiben azonban e mondás csak formája e jelenet elítélésének, igenis van. Hogy e jelenet bohózáti és vastag hatású: az áll, de ez semmit sem bizonyít. Hol van megírva, hogy egy ily hatású jelenet nincsen helyén egy népszínműben? A fő az: hogy csakugyan helyén, azaz jól elhelyezve legyen. Shakespeare, Molière

teli vannak bohózatos és vastag hatású jelenetekkel. Falstaff urat is a windsori víg asszonyok egyszer a szennyes ruha közt vitetik ki, a pocsolyába, máskor asszonyruhába bujtatva ugratják el láb alul.

De hiszen a zsákhordozás magában nem is hatás, nem is cél, ez csak előkészítése annak a hatásnak, mikor a férj hazajön, beereszti a zörgető Csillag Pált s ez reá borítja a zsákot, hogy harmadszor is kivigye az ördögöt. A közönség, mely rendszerint jobban figyel, mint a «kritika», ki is érzi ezt s voltaképpen ez is éppen az a hely, ahol a hatás elementáris erővel tör ki rajta s zúg végig a színházon. Nem vagyok képes színmű-íróinknak elég melegen ajánlani: csak vegyék igénybe mentül bátrabban a «karzati hatásokat», hanem mindig jól, okosan «placeirozva», különben nem hat sem a karzaton, sem lenn. A jó író éppen az, aki annyit és annyifélet nyújt, hogy sokaknak tetszik. A színház egy fokozatosan épített amfiteátrum. A társadalomnak ott van minden rétege: a leggazdagabb és a legszegényebb, a legműveltebb s a legdurvább, a legtudósabb s a legtudatlanabb. Nemcsak kirekesztve nincsen ezek közül – s ami közöttük van – senki a színházból, de sőt külön hely van készítve mindenkinek. Ki merné tehát azt javasolni, hogy ezek közül csak az egyik ízlését keresse az író, a drámaíró? Írjon csak a szuperlativusznak, akár annak, amely lent, akár annak, amely a magasban van? Ki merné azt tanácsolni, hogy írjon valamit a középső grádusnak, valamit, ami se hideg, se meleg ne legyen? Én nem! Egy dolog mindenkinek tetszik: az igazság. Ez legyen meg a darabban. Azontúl tessék oly változatosságot bele vinni, amelyet a tárgy megbír. Nem kell megijedni a tudatlanok és

műveletlenek nyersebb kacajától. Aki megveti a karzatnak is írni, az olyat vet meg, amiben a világ legnagyobb színműírójának egészséges kedve tellett mindenha. Midőn soraim végére érek, lijra meg újra az a gondolat kerül a tollam alá, melyet eddig iparkodtam tőle távol tartani, amennyire lehetett: csodálatos dolog, hogy egy ily rendkívüli irodalmi tehetség, munkaerő és tényleg kivívott siker az irodalom vezérlő elemeit hidegen hagyta és Csepreghy, nagy érdemek mellett, annyi kitüntetésre sem tudott szert tenni, amennyihez egy kis utána járás mellett igaz érdem nélkül is hozzá lehet jutni. Ennek legrövidebb oka: a hirtelen emelkedés és a gyors halál. Még két-három évi ily munkás-ság és Csepreghy elvette volna hitem szerint mindazt az irodalmi díszet és kitüntetést, amelyet a magyar irodalom osztogat. De ha az irodalom nem adott neki semmit, annál többet adott az irodalomnak ő, Csepreghy Ferenc, a geniális költő, az autodidakta asztalos, aki rövid, lázas tevékenységben a magyar Parnasszus csúcsainak szomszédságába jutott a maga emberségéből. Tehetségével nem, csak mostoha szerencséjével kisebb a nagyoknál.

Mint gyenge testalkatú gyermek és ifjú egy nehéz mesterség napi munkáját teljesítette. Élénk szelleme korán nyilatkozó szükségeit iskola nem táplálta: vágyainak, tanuló kedvének, nemesebb ösztöneinek első környezetében istápolóira nem akadt. Loppal, titkon adhatta át magát egy kis olvasásnak s olvasmányát nem a kedve, nem a szüksége, hanem a véletlen határozta meg: amihez hozzájutott, azt olvasta. Ily körülmények közt könnyen kihal, nemhogy fejlésnek indulna a tehetség.

Háromban szolgált mégis Csepreghy Ferencnek – fejlődése külön-külön szakában – a szerencse. Első, hogy úgy Esztergomban, mint később Budapesten volt egy testület, mely kedvezett az ő vágyainak és tehetségének. Mihelyest legénysorba léphetett, egyszersmind megnyíltak előtte «a katolikus legényegylet ajtai». Szerény kör, szerény eszközökkel, szerény ambíciókkal, a műveltségnek is igen primitív fokán álló elemekből alkotva, de a tudásra, tanulásra, előretörekvésre szomjas lélekre nézve mégis csak első forrása a mentő italnak. Csepreghy Ferenc érdemeiből egy rész visszaesik e szerény, becsületes körökre, alapítóikra és vezetőikre.

Második szerencséje volt – ugyancsak e körök révén – találkozása és megismerkedése néhai Szabóky Adolf budapesti kegyesrendi pappal, a budapesti kath. legényegylet volt elnökével, aki buzdítója, barátja, valódi mecénása lett Csepreghynek, aki néhány hónappal előzte őt meg a halálban. De nemcsak tanáccsal és buzdítással, nemcsak jó könyvekkel látta el Szabóky a fiatal asztalost, kinek tehetségét felismerte, jellemét megszerette, hanem (aminek tudvalevőleg nem nagyon vannak bőviben a szerzetesek) pénzével is sietett Csepreghy jövőjének érdekeit szolgálni. Szabóky fedezte Csepreghy két első műve kiadásának költségeit. Áldott legyen e derék, nemes szívű, nemes elméjű magyar pap emléke, gondolkozásának és cselekedeteinek okáért egyaránt.

Harmadik szerencséje volt annak, akit élete első szakáiban a csalfa istennő teljesen kerülni látszott, az, hogy végül tehetsége teljes kinyilatkoztatásával, munkareje java idejével a Népszínház megnyitása összeesett. E színháznak óréa s neki a színházra egyaránt nagy

szüksége volt; kár, kár, kár, hogy a gazdagon gyümölcsös viszonyt a halál oly gyorsan, oly kegyetlenül időnap előtt szakította meg. De éppen ez illik bele az ő rövid életének méla történetébe, melynek semmi boldogsága sem lehetett sohasem teljes: összerogyni és meghalni, mikor egy rég óhajtott célt annyira megközelít az ember, hogy azt gondolja, csak kezét kell kinyújtania, hogy leszakassza a babérját.

(1881.szept. 14.)

ÉGŐ SZÍNHÁZAK.

Bécs egyik szép, alig kilenc éve fennálló színházának borzalmas katasztrófája sápadt rettegéssel tölti el a mi fővárosunkat is. Az izgatott érdeklődés központja az a vagyon- és emberpusztító tüztenger, mely a múlt éjjel esti héttől késő éjfélutánig a «Schottenringet» rémes világításban mutatta meg a bécsi nép száz-ezreinek. Százaknak és százaknak, akik mulatni mentek el, lett e világítás iszonyatos, óriási halotti fáklyájává. Százak és százak pedig jajgatva futnak most keresni azokat, akik este azzal távoztak övéik köréből, hogy egy új opera bájos zenéjét élvezzék, és a keresők fel nem ismerhető, csonka, megszenesedett hullákkal állanak szemben: az apa nem ismeri fel fiát, az anya gyermekét, a férj nőjét, senki a maga halottját!

Nemcsak a multság: e rémesettel szemben megáll az üzlet, a napi munka is. Zsibbadva viseli az elbizakodott ember, szemben a fékevesztett elem kegyetlen hatalmával, tehetetlensége érzetét. Százezrek futottak össze és lettek nyomorult szemtanúi százak kinteli halálának. Hallották a velőtrázó jajgatást és nem tehettek egyebet, jajgattak azokkal, akik a halálos veszedelem kijelölt áldozatai, ott tördelték kezöket a színházi épület folyosóin, párkányain, útvesztőiben és aranyos karzatain.

Bécs e gyászos éjszakájának irtóztató epizódjai lapunk más helyén vannak megírva. Itt csak érinteni kívántuk borzalmaikat. Mert hisz ez hozza mihozzánk is közel az eset rémes voltát, ez teszi ránk nézve is és minden városra nézve, ahol színház van, aktuálissá e kérdést, az égő színházak kérdését. Az emberi természetben rejlik, hogy az első rémület elmúltával napi-rendre térvén, mindenki tovább jár megszokott színházába, megszokott multságába s állandó jelöltje annak, vagy hasonló veszedelemnek, amely tegnap Bécs városra egész félelmes erejével lecsapott. Bővid idő alatt ez a harmadik ily katasztrófa Európában. A *nizzai*, a – gondolom – *lyoni* és most a *bécsi* színház égése követelt tömeges emberáldozatokat. A temesvári színház leégett a nélkül, hogy ember is odaégett volna.

Miként állunk mi budapestiek színházainkkal szemben és miként színházaink egy ily veszedelemmel szemben? E kérdés minden hasonló szerencsétlenség esetén fölmerül, gondolkodóba ejti a hatóságot, amely el sem is mulasztja ilyenkor egy-egy bizottságot kiküldeni oly föladattal, hogy a színházakat «tűzbiztonsági» tekintetben vizsgálja meg. *Ma délután négy óraker már ez a bizottság megint sorba járta a fővárosi színházakat.* De legyen minden ember nyugodt, nem ez a bizottság lesz az oka, ha egyik-másik színházunk ma vagy holnap ki nem gyúlad és le nem ég, sem annak nem lesz az oka, ha kigyúlad és leég valamelyik. Ez a bizottság mindenképpen ártatlan, egy része még csak sejtelmével sem szokott annak bírni, amit vizsgált. Mikor a nizzai eset folytán megijedt a hatóság, bizottságát szokás szerint kiküldötte, akkor e bizottság a Népszínházban

felfedezett egy óriási fagerendát, melyhez a drótfüggöny csigái erősítve vannak.

A bizottság egy érdemes tagja ezt roppant veszélyesnek találta, mert – úgymond – ha a gerenda elég, a drótfüggöny összeesik és a tűz kihatol a nézőterre. Ez az érdemes úr soha teljes életében még eleven drótfüggönnyt nem látott. Valószínű, színházat sem látott mást belül, mint amelyet épp akkor vizsgált. Teljesen hivatva van tehát arra, hogy a jelentést, amelyben a t. közönség a színházak tűzbiztos állapota felől hatóságilag megnyugtattatik, becses neve aláírásával még megnyugtatóbbá tegye. Ezek a «megijedt bizottságok», ha az alkalom, amely kiküldetésüket provokálta, oly rettenetes nem volna, megérdemelnék, hogy nevetség tárgyává tétessenek. Másfelől pedig egy tényt bizonyítanak, egy a hatóságra nézve igen *kompromittáló* tényt. Azt, hogy a hatóság nincs ilyenkor abban a helyzetben, hogy ujságlapok és falragaszok útján egy értesítést adjon ki rögtön a szerencsétlenség első hírére, melyben el lenne mondva, hivatkozással a szerencsétlen esetre, hogy a közönség itthon legyen nyugodt, mert a *hatósági állandó felügyelő-bizottság, mely minden héten háromszor megvizsgálja a színházak tűzveszedelem elleni berendezéseit, tegnapi vagy éppen mai jelentése szerint a fővárosi színházakban e téren minden szabály szerint levőnek találtatott*». E helyett a nagy ijedtségben nagy kapkodással kiküldenek egy bizottságot, melyre már minden színház a vész első hallatára el van készülve, mely tehát kénytelen mindent rendben találni s legfőjebb csak attól fél, hogy «a drótfüggöny összeesik, ha a gerenda elég». Ismételjük, az új bizottság nem tehet arról, ha lesz tűz és nem oka, ha nem lesz. A bizottság pedig a ható-

ságot képviseli, ami tehát megrovás rejlik e mondásban, annak súlya a hatóságra esik.

*

A színházakról szokás úgy beszélni, mint valóságos «tűzfészkekről». Ez csak annyiban talál, hogy a színház természetéhez és rendeltetéséhez képest az épület belsőjében roppant mennyiségben van felhalmozva a könnyen égő anyag. Ennélfogva, ha egyszer a tűz beleharapott egy ily részébe a színháznak, akkor ott akár vízzel, akár imádsággal, akár extincteurrel (mint ma Jókai javasolja) oltani akarni, teljesen egyre megy. Az akkor recseg és ropog és a víz által is csak táplálékot kap. Tényleg azonban a tűzzel való ama játszás oly mértékéhez képest, mely minden színpadnak úgyszólván mindennapi kenyeré, azt kell mondani, hogy a színház-égés a világ ritkaságai közé tartozik. És ahol egy színház leég, majd mindannyiszor konstatálni lehet, hogy oda nem való ügyetlenség vagy ismét oda nem való vigyázatlanság okozta és egy képtelen fejvesztettség engedte elhatalmasodni. Hiszen ha csak a bécsi esetet nézzük: feldöntenek – állítólag – egy spirituszlámpát; a tűz belekap egy leeresztve volt szuffitába és akad egy boldogtalan, aki nem tud jobbat, mint felhúzni az égő szuffitát a zsinórpadra, holott ha ott fönnyű függőhelyzetében gyúlad meg egy hasonló tárgy, az első intézkedés az, hogy le kell a padlásról ejteni a színpadra.

Egy színpadon, ahol elegendő hely van, ahol józan és ügyes munkások foglalatoskodnak, mai napság hasonló okokból tűzi veszedelem alig támadhat. Csak szűk ponyva és dekorációkkal túltömött színpadokon imminens a tűz veszedelme ily okoknál fogva, ott, ahol

az ember a tárgyaktól mozdulni nem bír, valamint ott, ahol megbízhatatlan és ügyetlen, napról-napra összeszedett, gyakorlatlan és vigyázatlan emberekre van bízva a színpadi szásrétű végzendők kényes feladata. Ahol állandó, józan és begyakorolt, megbízható technikus személyzettel dolgozik egy színház, ott előadás alatt szinte nem lehetséges a veszély még akkor sem, ha nincs ott egy-egy szakasz tűzoltó készen, felszerelve, nincsenek a csapok, a tömlők, a víztartók, a vizes pokrócok kéznél, amint hogy vannak. Az előadások alatti intézkedések, ha pontosan teljesíttetnek, nálunk Budapesten oly mérvűek, hogy szinte kizárják a tűznek, hogy úgy mondjam, «rendes úton» való keletkezését. Gázrobbanás vagy hasonló erőszakos erupció eshetősége természetesen más megítélés alá esik. Ennek eshetősége, valamint a tűzoltói felszerelés rendben-tartása lenne méltán egy állandó bizottság figyelmének a tárgya. Ami ezentúl van, az a színházi fegyelem kérdése, amely a legkisebb mulasztást vagy vétséget a legsúlyosabban bünteti, amely a kényes helyre teszi legmegbízhatóbb emberét, és, ahol gyertyát kell tartani közel a puskaporhoz, oda nem olyan embert állít, aki álltában is elalszik vagy aki az égő szuffitát felhúzza a zsinórpadlásra, hogy a többi is tüzet fogjon az egytől.

De ismételjük, hogy az óvintézkedések a tűz támadása ellen vagy csírájában való elfojtására nálunk igen kiterjedtek s nagy mértékét nyújtják a biztosság-nak. A közönségnek nincsen oka megjedni vagy éppen félni *ebben* a tekintetben. Amit e téren tenni lehet, meg van téve. Az a kérdés maradt fenn, mint állják ki színházaink a sarat abban az esetben, ha mégis, minden

vigyázat és intézkedés dacára is, egy napon hatalmat venne az emberi erőn a borzasztó elem?

Ez a színház építésének a titka. Oly mértékben felel meg e téren egy színház a veszedelem pillanata által teremtett szükségnek, amely mértékben a legrövidebb idő alatt kiürülni képes. A veszedelem pillanatában rendesen két borzasztó tényező veszi át a hatalmat: az ember tömegrémülete és a – sötétség. Hogy találjon ki egy megrémült, segítségért kiabáló, jajveszékkelő tömeg egy oly épület labyrintusaiból, 1-ső, 2-ik, 3-ik, 4-ik emeleteiről! – minő egy színház! A tolongás, dulakodás, a kétségbeesett versengés a menekülésben, ez maga megkívánja halottait és sebesültjeit! Hát ha még mindehhez a sötétség járul, a tömegek eltévedése, megszorulása egyes vak folyosókban!

Első törvény tehát, hogy amíg a színházakat gázzal világítják, még egy második világítás is tartassék fenn a színházfolyosón a gázlángok mellett, melyeket tűz esetén el kell oltani.

Második törvény: színházépületeket, melyeknek minden oldalra bő kijáróik nincsenek, más rendeltetésnek kell átadni. A legegyszerűbben, a leggyakorlatibban épített színháznak is, minő a Népszínház, melyben esetleg belül is, az amphiteatrikus emeleteken végig, emeletről-emeletre le lehet az egyszerűbb traktusokig menekülni, még annyi fordulóí és folyosói vannak, hogy a rémület pillanatában nehéz bennük eligazodni. Mégis e színháznak oly szélesek a folyosói, lépcsői, oly tűzmentesek a folyosók falai és az épület minden oldalára annyi kijárója nyílik, hogy egy, a tegnapi bécsihez hasonló rémes eset lehetősége benne teljesen ki van zárva. E színház két és fél perc alatt teljesen kiürülhet, tolongás

és zavar esetén három-négy perc alatt. Ezenkívül zsmórpadlása a nézőtér padlásától óriási, magasan a tető fölé nyúló tűzfalal van elválasztva.

A Nemzeti Színház újabb átalakításakor minden, a modern tűzi veszedelem által rendelt intézkedést megtett, egy kissé szűk terének mértékéhez képest. Közönsége három oldalon menekülhet ki falai közül. Ellenben művészei élete, vész esetén, az Isten irgalmától függ.

A Gyapjú-utcai színházban elől, a homlokzaton van a közönség menekülője, hátul a színészeké. A bécsi Ring-színház legalább három oldalt állt szabadon. Ez *két oldalt van egy-egy ház közé szorítva*. Hozzá a nézőtér a spekuláció oly tágra szabta, hogy a páholy és karzati folyosókon alig mehet egymás mellett két ember. Ha ebben az épületben támadna egy véletlen szerencsétlenség, ennek oly mértékűnek kellene lenni egy teli színház esetén, mely a krónikákban följegyzett legborzasztóbbak mellé méltán sorakoznék. Isten óvjon egy ily veszedelemtől, mert ez egyszersmind aligha veszedelme nem lenne azoknak a szakértőknek is, akik ez épületet színielőadások tartására alkalmasnak jelentették ki, inkább Isten irgalmára, az emberek könnyelműségére, mint a magok szaktudományára támaszkodva.

(1881 dec. 10.)

KRISZTUS PILÁTUS ELŐTT.

– Munkácsy Mihály hazajövetelére. –

Kevés idő még és meg fogjátok látni a műremeket, amelyet nagy nemzetek költői dalban, műbirái lelkes ismertetésekben ünnepeltek; a művet, mely a közelismerés szerint a folyó század rokon alkotásai fölé emelkedik, mint remek; a művet, mely világra szóló hírt és halhatatlanságot adott egy magyar névnek és dicsősége fénykörébe vonja a művész hazáját. Meg fogjátok látni az istenember fönnkelt alakját üldözői közepett, vádlói és bírái előtt; meg fogjátok látni az isteni ihlet és emberi szenvedés megható és fölemelő vegyülékében fénylő arcot; az erőt és igazságot egy törekeny testben, körülötte a szenvedélyt és gyűlöletet izmos tagokkal hadonázva; a csalfaságot és hazugságot selyemben és kényes állásokban, a habozás, az ingadozás, a lelki gyávaóság jól táplált alakját bírói székben. Meg fogjátok látni Munkácsy nagy képét, mely templommá varázsolja a helyet, ahol van, s a profán sokaság, amely ide jön a magyar festő géniuszának áldozni, megilletődve, halkán, lábujjhegyen lép és csak suttogva beszél a kép előtt.. .

... És nézván a képet, keresitek benne a művész gondolatát. A szem rátapad s ajka-nyitva merül a szemlélő a színek, alakok harmonikus egymáshoz állásába. Agyad megtermékenyül a látványtól, véred szívedet ostromolja, a kép megelevenül, izgatott alakjai meg-

szólalnak és a magyar művész alkotása revelálódik előtted . . .

Igen, igen, ismerjük ez elgyötört testet, a keze megkötve, körülötte farizeusok, írástudók és a gyűlölség ordító hada, a széken illetéktelen bíró, a padokon csalárd vádlók és hamis tanúk tömege. Nem volna mód a «harmadnap-i feltámadásra», ha igazsága erősebb nem lenne minden ellenségeinél. . .

És feláll és megszólal az egyik vádló: «Fel kell feszíteni, mert az én helyemet bitorolja, amíg él, én nem élhetek, csak a halála adja meg örökömet».

És feláll és megszólal a másik vádló: «Fel kell feszíteni! mert az én egyedül üdvös tanaimat tagadja. Nincs üdv. csak amit én hirdetek. Meg kell halnia, hogy az én műveltségem diadalt arasson».

És feláll a harmadik, szólván: «Fel kell feszíteni! Mert uralkodni akar és királynak hirdeti magát, az én fajom, az én vérem felett. Fel kell feszíteni az én fajoméért».

És feláll a negyedik, az ötödik és a fanatizáltak tömege utánok ordítja: «Feszítsd meg, feszítsd meg!»

Ki az, aki itt, e hazában, *ezt* a képet nem ismeri? Ki előtt ismeretlen itt az a nemzet, melyet most egy faj, most egy kultúra, most egy részegítő fogalom nevében hurcolnak a vesztőhely felé?

Ki ne ismerné, ki ne tudná itt a mi megváltónknak, Magyarországnak küzdelmeit, megkötött kezeit, megkorbácsoltatását, vádoltatását és ismét meg ismét halálra hurcoltatását farizeusaink és fanatizált tömegeik által; ki ne tudná harmadnapos feltámadásainak történeteit; ki az, aki Munkácsy képében a magyar nemzet apotheozisát is meg nem látná?

Számláld meg Krisztus vádlóit e képen és meg fogod találni hazánk minden ellenségének a típusát közöttük. Meg fogod találni a farizeusok közt az orosz, aki maga kéjben fetreng és erkölcsöt hirdet, szabadság nevében hordja hadait idegen határokra és hóhérokkal üldözi otthon rabszolgáit; meg fogod találni azt, amely a «kultúra» nevében nyugúz; azt, amely a szabad szót hazugságra használja, mint a nemzetiségi háború volt; azt, amely hamis tanúságot tesz ellened, mint az erdélyi szász, és azt, amely adományokért rimánkodik s ha már nincs mit adnod, kést fog rád, mint a horvát. Megtalálod mind, aki úgy imádkozik Magyarorszáért, hogy «Feszítsd meg, feszítsd meg!» . . .

. . . Ünnepejétek a hazatérő művészt, kinek művében az igazságok egész világa van, kinek művében a mi igazságunk, a magyar génusz jut illetékes részéhez az örökéletnek.

(1882 febr. 16.)

MUNKÁCSY MIHÁLY KÉPE.

Az írók és művészek helyiségeiben a minap egy értekezleten agyon porzoltatott ugyan a hírlapi «hamar»-, a «műzáj-kritika», de ez is csak annyit ér, mint az Irányi reformja. Jó szándék és egyéb semmi. Számolnak argumentumaikkal, nem számolnak az étellel, a viszonyokkal. S mi «műzáj-kritikusok» ott állunk, ahol álltunk, t. i. szemben a szerkesztői hatalomszóval. Még ma- délelőtt dolgoztak a *Krisztus* felállításán, de a hírlapi tisztesség megkívánja, hogy holnap reggel a *Budapesti Hírlap* olvasói tárcát olvassanak róla s olvasni fognak.

Munkácsy képét azonban *egyszer* látni éppen elég arra, hogy az ember – hallgasson róla. Aki beszélni óhajt az újkori művész nagy művéről, annak egyszerűenél többször kell e remek szemléletébe elmerülni. Ez igazságot akkor tapasztaltam, amikor felmentem Bécsbe a képet megnézni; s a tapasztalással éltem úgy, hogy mostanra halasztottam a róla való írást, mikor már viszontláttam a művészt és nagy művét. Megírták Párizsban, megírták Bécsben. Mi abból se elvenni, ahhoz se hozzáadni hivatva nem vagyunk. Munkácsynak és képének világra szóló híre teljes, arról nekünk már csak mesélni kell.

A bécsi fiút egyszer kivitték a tengerre. Mikor már annyira voltak, hogy egyebet se láttak, csak eget meg

vizet, kérdezték tőle: nos, hogy tetszik? – «Szép, szép! – De nagyobbnak képzeltem», – felelé a fiú. Mikor az ember ez adomát elbeszéli, a hallgató nevet a fiú naívságán, aki képzeletében nagyobbak látta a tengert, mint abban a valóságban, amikor minden, amit szeme csak elérni képes, tenger és tenger és semmi más, csak tenger. De az adoma fenekén egy igazság fekszik. A mérhetetlenség fogalmát csak a képzelet tudja percipiálni, mely akadálytalan rohan tovább és tovább és határt nem talál; az érzék, a szem, – nem. S a felcsigázott képzelet féktelenségével semmi valóság nem versenyezhet. Láttam a mérhetetlen vizeket, láttam az egekbe nyúló havasokat, láttam világhírű vízeséseket, – minddel úgy jártam, mint a bécsi fiú. Az első látásra törpébbnek találtam, mint ahogy a leírások után magamnak képzeltem. Csak mikor újra meg újra néztem, magamat hatásuknak átadtam, érzéseim lassan-lassan eligazodtak az arányokon, lemondtak a mérhetetlenség benyomásának kívánságáról s megtalálták a kellő mértéket a fenséges jelenségek megmérésére: akkor tágult, akkor emelkedett, akkor fejlett ki előttem a látvány nagyszerűségének óriási arányaiban.

Nem jár-e sok laikus olvasóm így Munkácsy képével? Az ikonológia szép tudomány, az ikonográfia is szép, de megvan neki, mint sok más hasonló tudománynak, az a tulajdonsága, hogy csak kevés halandónak van – bemutatva. Az óriási nagy többség a bécsi fiú naiv szemeivel nézi a vizeket. Bizonyos, hogy az a tenger magasztalás, melyet Munkácsy képéről reprodukálni szerencsések voltunk, titkon, észrevétlen folyton ott fog zsi bongni, repkedni a Műcsarnok dísztermében a nézők feje körül s az első látás benyomásában szerepeim

fog mint tényező. A várakozást, az izgatottságot, amellyel oda megy egy ember, csak az olyan csoda tudná tán még fokozni, ha példának okáért Krisztus egyszerre megszólalna a képen. Aki tehát oda megy, a küszöbön verje le saruiról a port, verje ki fejéből, amit netán belevett, gondolja meg, hogy egy kép elé fog állani, ecsettel, festékkal, közönséges festővászonra festett kép elé, aztán nyissa ki szívét és szemét és lépjen oda a korláthoz. És akármilyen legyen a benyomása, másnap, harmadnap térjen ismét vissza a kép elé, hogy fölismerhesse, mint lesz egy darab vászon mérhetetlen kincs és halállal, időkkel dacoló dicsőség . . .

Ki látta közületek a szepesi fennsíkról a fenséges Tátra-hegységet egymásra s egymásba rajzolt csúcsaival? Nos, e hegység cikk-cakk-óriásai a magok harmóniájában: ezek Munkácsy képének alaprajzai. Könnyeden, csúcsos szögben felszökő háromszögekre lehet e kép csoportjait osztani. Bűvös összhangba hozza ez alapforma az egész képet, titkos egysége, kongruenciája ez a részeknek. Ezzel fogódik össze, ezzel szövődik egybe, ebben rejlik belső nyugalmanak a titka. Aki nem látja is a háromszögeket, érzi ezt a nyugalmat, mely nélkül nagyság a festészetben nincsen, mely főleg az epikai művészet egyik jellemvonása. Ez adja úgyszólván a képnek a komolyságát, ez az alapja, ez az, ami a járókélnök a szilárd föld a lábai alatt.

Csodálatraméltó zsenije a kompozíciónak, amely egy képen az emberi indulatok nagy sokaságának alakjait egy akcióba koncentrálja: az izzó gyűlöletet, az elfojtott dühöt, a sértett gögöt, a fékezett bosszúállást, az ordító fanatizmust, a gyáva vérszomjat, a számító szívtelenségét, a pusztá kíváncsiságot, a röhögő kárörömei;

a tehetetlen habozást, a késre kész butaságot és szenvedő irástudást, és a kép közepe a fenség és erő, egy törekeny emberi alakban. Mily változatosság az alakokban, a kifejezésben, mily mozgalom a taglejtésben, tartásban, állásban és mily összhang a csoportokban, a színekben és mily fönséges nyugalom az egészben és mily csodás egyensúly a scenikus elrendezésben!

Mily probléma magában az, hogy a bírói székre egy tekintélyes római alakot kell ültetni, *fejér* tógában bíborszegéssel, de ez alak ne főalakja legyen a képnek, mert főalakja *Krisztus!* Hová tenni, hol elhelyezni s mivel ellensúlyozni kiemelkedő helyét és színét, a *fejér* tógát? És amily nagy a probléma, oly mesteri a megoldás. Krisztus a kép közepén áll, megkötött kezekkel, magas alak, nyaktól földig folyó *fejér* ruhában. Előtte, a kép balsarkán (a nézőtől), néhány lépcsős emelvényen Pilátus erős, izmos alakja, klasszikus római fejjel, tóga-drapériájában. Krisztus felemelt feje, szenvedéstől véreahagyott arca, de Isten igazságától villogó szeme és fénylő homloka szemét lesütni készíti a rómaid, arcán tépelődés ül, tenyerében mérlegeli az előtte szónokló farizeus érveit. Szemeit szilenciumba tette, csak füleinek veszi hasznát bírói tisztét teljesíteni. A farizeus érvei nem oly erősek, mint Krisztus tekintete. Hiába ül Pilátus emelvényen, hiába visel toga *prætextat* – le-sütött szemével, kételkedő, habozó kifejezésével másodrendű alakká süllyedt a képen Róma képviselője. A názáreti festett dicskör nélkül is kiragyog mint első alakja a kompozíciónak. De ez csak a megoldás fele. Hogy a kép *sequilibrium* meglegyen, *Pilátusnak ellensúlyt kell adni a jobb sarokba*, ahol már csak alárendelt

publikum nézi a jelenetet. Fejér Pilátus baloldalt, fejér Jézus közepén ... mi legyen jobboldalt?

Ott is van egy fejér alak; egy fanatikus zsidó. De maga a fejér szágum, a kurta ing nem elég ott, hogy az emelvényen ülő hatalmas római alakot ellensúlyozza. Ez a fanatikus egy fejjel nagyobb is társainál és tíz fejjel meg két ököllel fanatikusabb is. *Mind a két kezét az égnek rázza és torz fején a pokol tornácaként tátong a szája a bösz ordítástól.* Oly erő, oly kiemelkedés, hogy a kép egyensúlya teljes. Pilátus részén áll a plusz a világos színből, a külső részen a plusz a szenvedélyből, a fanatizmusból, a belső szilaj erő kitöréséből.

Hasonló dolgokat beszélhetnék a mű összes részleteinek egymáshoz kombinált alakjairól. Más dolgokat más tulajdonságairól. Az alakok típusáról, jelleméről, gondolatáról. Elmondhatnám, hogy soha komorabb képen több pompáját a színeknek nem láttam. Elmondhatnám, hogy a gőzölgő vad indulatok e kényszerült csendje felett, mint a sötétségben törékeny gyertyaszál, úgy világít halaványan egy asszonyalak szánakozása a zord férfiak feje fölött, karján kis gyermekével. De minden beszéd nem ér semmit a kép látása nélkül. Drámaibb felállítást, világosabban kifejezett momentumát a cselekvésnek, egyensúlyosabb elrendezését hasonló masszának, nagyobb harmóniáját a színeknek, nagyobb biztosságát, tehát bevégzettségét a tartásnak s mozdulatoknak sem képben, sem színpadon én még nem láttam. Más láthatott vagy egyet, vagy mást ezekből nagyobbat. Így és ily tömegben és ily mérvekben együtt aligha sokat.

(1882 febr. 19.)

FELOLVASÁS – «MŰSZAVALÁS».

Rakodczay Pál úr a *Koszorú* május havi füzetében *Lewinsky mint szavaló* cím alatt a bécsi művész minapi budapesti felolvasását méltatván, cikke végén a rendelkezésre álló minden gúnnyal megpaprikázott közbeszólásokkal ismerteti a *Budapesti Hírlap* rövid jelentését ama felolvasásról, ítéletemet elítéli és ekkép aposztrofálja a felolvasó «kis német embert»: «Szavalj vagy olvass fel a *Budapesti Hírlap* ízlése szerint, és akkor gyere hozzánk és végy egy-egy ülőhelyért három forintot, – a B. H. tán megfizeti és végig hallgat».

Az én ítéletem tudniillik az volt, hogy «Lewinsky nem marad meg a felolvasás epikai nyugalmánál. . . a versek melódiáját ily (színészes) előadás megrontja, illúziója pedig csonka, mert a felolvasó játéka által aktorrrá válik és ezzel érdekesebbé, mint a felolvasás maga ... az ily dolog különöség: már nem felolvasás és még korántsem színi előadás . . . » stb.

Rakodczay ezzel szemben azt vitatja, hogy igenis az a műszavalás, amit Lewinsky produkált, a felolvasónak, aminek ő maga magát s a műszavalónak, minek bírálója nevezi, – eljátszani és nem bizonyos epikai nyugalommal előadni kell felolvasását. Kirukkoltatta Eakodczay úr még elsőrendű tanúnak Tyrtaeust is, a híres görög izgató költőt, aki bizonyára semmi

színészes fegyvert meg nem vetett, hogy izgató célját elérje.

Mindenből, amit Rakodczay úr mond, előttem csak Tyrtaeus és a három forint belépti díj bir némi nyomatékkal.

Tyrtaeus nem «műszavaim», nem különböző poéták különböző, nagyon is különböző műveit felolvasni ment, legkevésbé görög létére perzsákhoz, görög nyelvre fordított perzsa versekkel; hanem indult politikai izgatásra. Izgatott és nem «műszavalt». Ha felhasznált minden fegyvert, ami céljában segítette: okosan cselekedte. Utcáról-utcára járt, alkalmasint felkoszorúzva, jelvényekkel kezében, – helyesen tette! Politikát gyakorolt a művészet eszközeivel.'

Lewinsky célja mi volt? Úgy látszik, Rakodczay úr szerint három forintot keresni egy-egy ülőhelyen! – És ha azt hiszi, hogy három forintos ülőhelyet nem lehet kérni csak olyan produkcióért, aminőt mutatott: becsületére válik, hogy azt mutatta. Mindenesetre pikáns és érdekes dolog lehet sokak előtt, egy jelentékeny színészt, hogy úgy mondjam, pongyolában játszani látni, festék, jelmez, dekoráció s a színpadi illúzió egyéb segítő eszközei nélkül. Csúnyaság volna tőle, ha már három forintot kér egy ülőhelyért, be nem mutatni személyes színészképességeit közelről. Akrobaták is megteszik egy nagyérdemű közönség és «magas nemeség» kedvéért, hogy extra előadáson közszemlére bocsátják izmaikat, melyekkel a bámulatos ugrásokat, tótágasokat, gúlákat stb. csinálják; meg is lehet őket tapogatni. Mért ne tapogattassa meg egy színművész három forintos ülőhelyek mellett ama szellemi tulajdonosságait, melyekkel hatásait a színpadon csinálja?

Én azonban, a nélkül, hogy az ilyen produkció jogosultságát tagadnám, – mert hisz elismerem *mindennemű* emberi ügyesség abbeli jogát, hogy magát pénzért vagy ingyen mutogassa, ha akad nézője – de én tudok magamnak egy nemesebb stílű felolvasást is képzelni e három forintos művészetnél. Kell egy művészi felolvasásnak lenni, egy felolvasásnak, amelyben a felolvasó csak médium és nem aktor; felolvasásnak, melyben a felolvasó inkább a hangszerhez hasonlít, mint a zenedarabhoz, melyet rajta játszanak; felolvasásnak, mely korlátlan mezején egyfelül szerényen megmarad saját korlátozottabb eszközeinek körében és egyszersmind zajtalanabb, csöndesebb élvezetű céljánál; de másfelül nem is kapkod a gazdagabb fegyverzetű színészet hatásai után; felolvasásnak, mely nem kénytelen válogatni az eljátszásra alkalmasabb és kevésbé alkalmas művek közt – hogy a három forint sok ne legyen egy-egy székért; – amely nem csinál a versekből – melyek nem az ő szubjektivitásának kifejezései, nem az ő története, melyekben ő sehogysém érdekelt fél, – megannyi monológot, hanem kell lenni oly felolvasásnak, melynek ambíciója a poézis specifikus tulajdonságait, ható eszközeit, ritmusát, a versek bájját, a rímek zenéjét, a mondatok numerusát stb. stb. éppúgy jogaihoz juttatni, mint tartalmát.

És világos előttem, hogy egy felolvasónak, ily, hozzáteszem, *nemesebl* értelemben vett felolvasónak, nem szabad színészes tolakodással, virtuózkodással, színpadi állásokkal, ágálással, mértéktelen hangfogyasztással s több effélével magát hőssé a költemény helyébe tenni, személyével fedni a poémát, – a nélkül, hogy – mint a színpadon – személyén a poéma konzekvenciái be is

teljesednének. Mert hiszen, mért ne mennék akkor egy lépéssel még tovább? Mért ne verhetné is magát földhöz a felolvasó? Azután mért ne adnánk a kezébe egy kardot, ha szúrni és vágni kell, magát vagy mást? Vagy tovább: mért ne is öltözzék át minden eljátszandó vershez, alkalmas kosztümbe? Vagy még tovább . . . de nem! Álljunk meg, mert mindjárt az istenben boldogult Hugó Károly kantomimikájához s azontúl a színpadhoz érünk.

Állítom tehát: a felolvasó simulva hanggal, hangulattal minden helyzethez, melyről felolvasása szól, óvjon meg magának mindenha bizonyos epikai nyugalmat és maradjon tárgya felett. Ne játsszék, ne ágáljon, legalább ne többet, mint amennyit egy művelt és jóízű ember ágál, midőn előkelő' társaságban valamit elbeszél.

A felolvasó oly viszonyban áll, gondolatom szerint, a színészhez, mint a konturrajz a festményhez. A felolvasó, aki színészkedik, éppoly tökéletlen, mint amily kontár a színész, aki úgy játszik, mintha felolvasna valamit. A felolvasás e művészete azonban, ezt szívesen megvallom, nem való nagy termék lármás, izgalomhajhászó publikuma elé. Aki azonban tökéletes benne, az három forintos székért nem drága.

Ilyetén tanok hirdetésével természetesen magamra haragítom a rapszódák, recitátorok és «műszavalók» nem csekély számát, és tán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy Rakodczay úr is, ki mint recitátor nemrégiben tett egy nem szerencsés kísérletet, inkább mint «műszavaié», semmint kritikusi minőségében haragudott meg a *Budapesti Hirlap* véleményére.

Legyenek nyugodtak mind a recitátor urak: nem

kívánom elvitatni művészetük jogosultságát. Jó Isten! Ahová el nem mehet a vasút, elmegy a kocsi; ahová nem fér a kocsi, eljut a hátsó ló; ahol már a hátsó ló sem járhat, jó szolgálatot tesz a szamár: ahol már ez se talál utat: a bocskoros oláh még mindig előrehatol.

Mért, akikhez kitűnő vagy éppen semmi színészet el nem jut, ne gyönyörködhesenek egy kitűnő recitátor érdekes előadásában?

A mellett vannak nagy színészi tehetségek, akik valamely testi fogyatkozás – vakság, elégtelen alak stb. – miatt elvesznének a művészetre nézve. Mint recitátorok megmentik tehetségökből, ami megmenthető.

Ilyen értelemben, valamint egyáltalán mint emberi ügyességnek én is szívesen szószólója vagyok e különös-ségnek, amely mindazonáltal *már* nem felolvasás és *még* korántsem színészet. De meg vagyok győződve, Eakodczay úr még több okkal, még több népszerűséget szerez e kétes állású művészetnek, kivált, ha maga mint gyakorló recitátor mentül ritkábban veszélyezteti a hitelét.

(1882 máj. 8.)

SZENT ISTVÁN NAPJÁN.

Hullámszik a főváros utcáin a népek sokasága. Egy kegyeletes szokás hozza össze e haza gyermekeit e napon, az ország négy sarkából a magyarok fővárosába, a serdülő' Budapestre. A vallás nem tesz különbséget. És ahol fejlettebb felekezeti érzület vonakodik is megadni az isteni ünneplést a katolikus szentnek, ott is a magyar hazafi beáll zarándoknak, hogy jelen legyen a nemzeti ünnepen, amelyen bíboros papok meghordozzák az utcán aranyos üvegszekrényben a csodaképen megmaradt királyi jobbot. Senki eziránt tévedésben nincs. A katolikus ember, bármily vallásos legyen is különben, éppoly kevéssé jön ide egyházi ünnepet ülni e napon, mint a nem-katolikus. Mindnyáját egy közös vágy, egy közös vonzás, egy közös érzés hozza ide; mindnyáját ugyanaz a lélek.

Itt munkál láthatóan a nemzeti szellem; ide gyűjti kincseit, itt ragyog a fénye, itt lehet megtapintani ereit, itt mutatja magát a világnak, itt piperézi magát, itt nyilatkozik meg mindeneknek, ide jön a magyar gyarapodásának víztartójából inni, munkájához erőt vinni, reményeit, vágyódásait megöntözni belőle; ide jön, megnézni egyszóval a fővárost, erőnk, hatalmunk, törekvéseink, kultúránk, vagyonunk gyarapodásának szemmel látható mércéjét megtekinteni s két szót visz haza azoknak, akik el nem jöhettek az idén, de készül-

nek eljönni esztendőre vagy kettőre, s e két szó az, hogy Budapest «szépül» és «magyarosodik».

Ez a két szó fejezi ki és foglalja magába minden igaz magyarnak jelene büszkeségét, jövője reményét. Hogy mit tud a nemzet Budapestből csinálni: ez jóformán mértéke lesz életrealitásának. Mert más nemzetek számára királyok és császárok csináltak büszke fővárosokat: Párizst, Bécsot, Berlint, Münchent, a magyarnak senki sem csinált semmit. A magyar kénytelen-volt mindent maga teremteni, amit a tudomány, amit a művészet bír, azt mind a hangyák ama köztársasága hozta létre a szép Duna partján, melynek zarándok rajai a mai napon utcáinkat, nyilvános helyeinket, intézeteinket ellepik. Ide is van kötve e fejlődő városhoz minden magyarnak a szíve egy-egy szállal: az húzza ide az első király ünnepén ellenállhatatlan erővel. S amint a lelkes magyar az Akadémián, a múzeumban, a színházakban, itt nemes szórakozást, ott hasznos szórakozást keresve, vagy merengve új szobraink árnyában, középületeink szemléletébe elmerülve, vagy állva a kőpáncélba szorított Duna habjai fölött a Margit-híd büszke ívein szívét gyönyörködésnek ereszti, egy gondolat vibrál folyton agyvelejében, egy kérdés a sorshoz lebeg állandóan az ajakán: «Mi lesz itt, milyen lesz ez a semmiből csodásan kiemelkedő város 50-100 év múlva, ha gyermekeink gyermekei jönnek Szent István-ünnepet ülni?»

Ki adja meg rá a feleletet?

Vágyunk-e, ambiciónk-e, amely időt, eseményt megelőzve benépesíti a Duna két partját a magyar állam virulásának minden látható jeleivel, az ipar, a kereskedés, a tudomány, a művészet, a hatalom, a vállal-

kozás, a jótékonyág, az oktatás intézményeivel; s benépesíti a magyar polgárság százezeivel, amelyeknek azután kezdődik a nemzeti hivatása: a megfelelő hatás, egy nemzeti nagy város hivatását gyakorolni a soknyelvű birodalomra. E birodalom ezeréves fennállásának csak egy méltó megünneplése van: egy szép, gazdag, hatalmas és teljesen magyar főváros népesítése által megvetni a második ezer év biztosításának az alapját. Az a férfiú, aki föltámad, hogy ebben az irányban szerencsés inspirációval eredményes akciót indítson meg: az lesz a modern Árpád. Mert egységes nyelvű és érzületű főváros nélkül a modern állam csonka, veszély idejében a priori fejvesztett. Párizssal állt és bukott Franciaország Európával szemben; nem a départementok sokasága, hanem maga Párizs a frank haza. Ausztria egysége csak Bécs. Gondold el onnan ezt a várost és nem találod meg többé Ausztriát.

E szerepre van hivatva Budapest Magyarországon. E szerepét Bécsnél jobban fogja teljesíteni, mert míg Bécs csakis mint fejedelmek kegyence jutott ajándékkincsek és hatalmak birtokába, addig Budapest a magyarság rabszolgáskodásából nőtt, nem mint fölkapott protezsé, hanem mint egy nemzet szeretetének, jövő időkhöz kötött reményeinek, büszkeségének tárgya. A magyar mint menyasszonyát ékesíti a fiatal fővárost s a nemzeti ünnepen udvarolni jön szíve választottjának, megnézni, hogy áll rajta a drágaság, amellyel derekát, homlokát díszíti vala. És megnézvén, hazamegy hírt vinni s könnyes szemmel, dobogó szívvel beszél otthon: Láttam Budapestet, láttam a délceg fővárost és a szívem örvend, mert Budapest «szépül» és «magyarosodik».

(1882 aug. 20;)

KOSSUTH ÉS IRODALMUNK.

Szana Tamás, a Petőfi-Társaság örökifjú titkára, bepanaszolta Kossuth Lajosnál a magyar irodalmat iránytalanságáért és Kossuth Lajos egy szellemes levélben válaszolván, «sem túlzottnak, sem igazságtalannak» nem tartja Szana Tamás panaszát. Sőt, «mikép ne lenne az, mondja, midőn a társadalmi élet is irány talán?» – «Az irodalom hanyatlása – teszi hozzá – tükör, melyből az erkölcsök hanyatlása vigyorog elé».

Mélán tünődöm el ezen az érdekes levélváltásán egy nagy politikai és egy valamivel kisebb irodalmi alaknak! Nem is igen vagyok hajlandó kutatni, hogy mit ért Szana Tamás az irodalmi és mit Kossuth Lajos a társadalmi iránytalanság alatt, hanem nehéz sóhajokkal eresztem szélnek a jámbor óhajtást: vajha úgy lenne, ahogy ők mondják, vajha benne volnánk – irodalom és társadalom – abban a bűnben, melyért a két nagy szellem minket ostoroz! De fájdalom, a szép okoskodások ülhetnek a német, az olasz, a francia irodalomra és társadalomra, de a magyarra éppen nem.

Mert hiszen *hol* van az a magyar társadalom, amelynek «tükre a hanyatlott magyar irodalom?» Van itt társadalom is, van itt irodalom, de ha Szana Tamás az utóbbi iránytalanságának kozmopolitikus mivoltát tartja, akkor világos, hogy a társadalom sütötte bélyegét

az irodalomra s nem megfordítva, akkor van ugyan mindkettőnek iránya, csak hogy nem *nemzeti*. Akkor itt, ezen a két testületen hatalmasabb tényezők gyakorolják ellenállhatatlan befolyásukat, mint minők egyes írók, vagy írói testületek, és Kossuth is, Szana is, midőn panaszkodnak, nem látják meg a bajt, csak jelenségeit. Azért szép ugyan az, amit mondanak, de a helyzettel szemben csakis hegedűszónak szép. Diagnózisnak, tanácsnak, tanításnak értéktelen. Általánosságok, melyek mindenüvé illenek, ide miránk is, de valamennyi európai nemzet közül legkevesbbé mireánk. Mert itt társadalom és irodalom nincsenek egymásnak közvetlen hatása alatt. Egyik a másikért itt nem felelős, egyik a másiktól teljesen független. *A magyar irodalom a mi* társadalmunknak csak egy töredékével van eleven viszonyban, azzal sem kizárólag és azon is osztozik idegen irodalmakkal, legfőképpen a némettel. És mit jelent ez az osztozás? Nemcsak azt, hogy a befolyást nem gyakorolja kizárólag a magyar, tehát irányt nem maga ad s csakis mint *egyik* erő hozzájárul megteremtéséhez, hanem jelenti azt is, hogy a magyar írónak *versenyeznie kell* a külföldivel. A magyar regényírónak a franciával, angollal; a drámaírónak a franciával, a tudósnek Európa tudósaival, az újságírónak a bécsi, sőt a *festi* némettel!

Kossuth Lajos és Szana Tamás úr nem látszanak álmukban is csak sejteni, hogy ez a szegény magyar irodalom mily borzasztó harcot folytat szakadatlanul, mindennap, minden órán megújulót. Társadalmunk – a nemzetiségi irodalmi kísérletek mellett el van árasztva Európa irodalmi termékeivel, rabja az európai ízlésnek, követője irányának, irodalmi igényeit az európai színvonalhoz méri; mértéke, ízlése, iránya mind tisztán

európai: – rezultánsa a német-francia-angol befolyásnak, egyszóval az, amit Szana Tamás kozmopolitikusnak nevez. E befolyások mellett, részint pedig ellene áll a magyar irodalom, ostromolva a társadalmat. így tessék nézni Szana Tamás panaszának a tárgyát, így kaphat a magyar irodalom igazságos ítéletet.

Vajha felelőssé lehetne tenni íróink befolyását a társadalom iránytalanságáért és más bűneiért; vajha csak az irodalomnak időhöz, múló ízléshez kötött tévedései lennének magának irodalmunknak és társadalmunknak bajai. E bajokból egy hatalmasabb szellem, amely támad és irányt teremt, mindig kigyógyítja irodalmat. Itt azonban más baj és nagyobb baj van; baj, melyet irodalmi erkölcs, nemesebb irány a létezőnél, díszesebb ízlés, mint aminő mostanság kelendő, meg nem gyógyít. Figyelmünket, a segítő kéz figyelmét külön veszi igénybe a nemzeti irodalom és a nemzeti társadalom. Mindkettőnek még csak embriója van meg, van belőle annyi, amennyiből meg lehet nevelni mindeniket. A magyar irodalmat és a magyar társadalmat a léteért való küzdelmében okszerűen támogatni: ez ma még a föladat; szervezni mindkettőnek tényezőit, harc-képességeket emelni, felfegyverezni segítőcsapataikat: ez méltó feladata egy nagy szellemnek. A magyar irodalmat egyfelől organizálni úgy, hogy minden igényt kielégítsen. Minden ízlésnek-jónak, rossznak egyaránt – szolgáljon; hogy fölöslegessé vagy legalább nélkülözhetővé tegyen mindent, ami nem magyar: ez írók és írói társaságok díszes nagy hivatása. Egy emlékszoborra méltó kultuszminiszter feladata pedig másfelől arról gondoskodni, hogy az irodalom, az intelligencia, az országos szellem állandóan tápláltassék a katexochen magyar géniusz által.

Hogy miképpen, – kérdi Trefort Ágost ő excellenciája?

Egyszerűen úgy, hogy a tiszta magyarság emporiumai: a Székelyföld, a Göcsej, a Kunság, Szeged városa stb., stb. – az alsóbb és felsőbb iskolák minta intézeteivel dúsan elláttassanak, hogy a magyarságra, ahol tömege- sen van, ahol tehát eredetisége tiszta és hamisítlan, ott árasztassék a világosság, hogy saját körében, saját otthonában, eredeti szellemének közremunkálása mellett pallérozódjék, ne csak az egyelőre internacionális Buda- pesten, a német Pozsonyban vagy éppen külföldön.

Amíg azonban nálunk még komolyan támadhat kér- dés a felől is, hogy Pozsonyban vagy Szegeden állít- tassék-e egyetem, addig Szana Tamás nem egykönnyen fog kifogyni Kossuth Lajoshoz intézendő panaszaiból.

Tekintve pedig kétségbeesett *helyzetét*, én azt találom, hogy a magyar irodalom igen tisztességes színvonalon áll, éppen nem erkölcstelenebb más irodalmaknál, nagy hátránya mindössze az, hogy újabb, erősebb tehetségei nincsenek és hogy munkásainak egy része, nem lévén még felettebb nagy a «társadalom», amely számára dolgozik, kissé irigykedő, féltékeny egymásra, mert azt látszanak hinni, hogy az egyiknek sikere egyszersmind a másinak kára. Szerencsére ez nincsen így s az irigy- ségnek alig is van egyéb gyakorlati következménye, mint hogy az irodalmi kitüntetések fukarabban vagy méltatlanul osztatnak ki. Ez is azonban az eltűrhető bajok közé tartozik, mert ha valaki nem akadémikus, nem mindig azért nem az, mintha számár volna, vala- mint lehet eset, hogy valakit nagy számársága meg nem gátol abban, hogy akadémikussá legyen.

KOMÓCSY JÓZSEF.

Komócsy József, kit a költés terén szerzett érdemeiért a Petőfi-Társaság egyik alelnöki székébe ültetett, ez ősszel egy kötet verssel készül a magyar olvasó közönség elé lépni. E szándékát egy «előfizetési fölhívás» viszi hírül keletre, nyugatra, amellyel nem vagyok megelégedve s minthogy lehetnek mások is, akiknek Komócsy e «szerzeménye» nem tetszik, szidjuk meg a költőt közösen, nyilvánosan, hogy okunk és ürügyünk se lehessen tőle az előfizetést azzal a kifogással megtagadni, hogy «nem tetszett a felhívása».

A felhívás hibája az, hogy nem vers. A vállalatban Komócsy mint költő és mint kiadó szerepel. Ha utóbbi minőségben ügyetlenül áll ki a vásárra portékáját dicsérni a vevőnek, azért lakoljon-e a poéta? Hiszen igazság szerint így kellene okoskodnunk: íme ez egy ügyetlen seft-ember, még csak dicsérni se tudja magát ügyesen: ez alighanem jó költő: rajta, praenumeráljunk rá.

Persze, az a helyzet, hogy egy poéta kiáll a piacra és kénytelen magyarázni, hogy mért nem adja a dalát ingyen, mint a madár, és részletekbe is bocsátkozva azt is elmondja, hogy mért egy forintért adja s mért nem egy forint ötvenért s magyarázni kell fűzött és díszesen kötött példányok, gyűjtők és nem gyűjtők, előfizetési árak és bolti árak megkülönböztetését: ez a

helyzet kényes és nehéz. Ez ránézve annyi, mint le szállni a szárnyas pegazusról, amelyet jól megül, s felhágni a kétkerekű sarlatán-taligára, amelyen nem áll biztosan. E helyzetből ízléssel, sikerrel, tapintattal és szerencsével kimászni nem csekély dolog. Komócsy tréfára veszi, lelki könnyebbségeért besző egy verset, és egy kicsit pirulva, egy kicsit mosolyogva, egy kicsit elménckedve elüti a dolgot.

Lesznek igen sokan, akik a helyzet lélektani nehézségeit méltányolva, azt fogják mondani, jól vágta ki magát, és – előfizetnek; lesznek igen sokan, akik így szólnak: rossz komédiás a lelkem, de jó verseket ír, és – előfizetnek; ismét mások ridegen azt mondják: ej mit, ha egyszer pénzt kér a portékájáért, akkor mit röstelkedik! Ha elfogadni nem szégyen, árát szabni sem az! «Ügyetlen poétanépség!» De – előfizetnek, mert ezek a reálisabb gondolkozásaik . . .

Igaza – egyiknek sincsen.

Komócsy mint költő nem a legifjabb, nem is az ifjabb nemzedékhez tartozik. És ha ma lantot ragad, hogy szerelmet énekeljen (*Szerelem könyve*), ennek, mint mutatványából látjuk, csak az az értelme, hogy

«Oh szerelem! – oh ifjúságom! . . .
Bús árnyak! . . . eltűnt sugarak! ...»

Őszi ködön keresztül látjuk a ligeteket, mezőket, amelyeken ő szerelmi mámorban andalgott! Bús melankóliával vezet bennünket be az ő szerelmének paradicsomkertjébe, ahol számára Éva almája termett, – leszakasztatott.

A szerelem neki múlt!

Hiszen én is, magam is oda való vagyok már, hogy

a szerelmi ábrándokat fölváltottam családi gondokra; pedig mi voltam, amikor Komócsyt, már irodalmi névvel fényeskedő embert, először láttam!

Oh ábrándok és nélkülözések tündérideje! ... de nem, nem fogok verselni. . .

Másodéves jogász voltam. Kedves barátommal, akkor negyedéves, most polgármester egy határvárosban, egy zöldfa-utcai házacska első emeletén laktunk. Konyhán keresztül jutottunk egy csizmadiaműhelybe, abból a szobánkba. Gazdánk felesége egy érzékeny hölgy vala, akinek tekintete és sóhajtásai azt látszanak mondani, hogy többet várt a sorstól egy csizmadiánál és két diák-kvártélyosnál. El is neveztük őt tragikus suszternénak, mert sorsát megadással viselte, sőt szabad óráiban mosással foglalkozott. Bútorai nagyon rosszak voltak. Az egyik ágy ismeretségünk első napjaiban beadta a kulcsot. Igaz, hogy a csikorgó hideg ellen, mely ellen siker nélkül küzdöttünk úgy, hogy fölváltva megénekeljük, fánk nem lévén, a dívány matracával takaróztunk, ami nekünk is, de kivált az ágy roskatag alkotmányának lett nehéz és végül elviselhetetlen. De, dideregve bár, élveztük reményteljes ifjúságunk előnyeit, amelyek képesekké tettek bennünket mindennek nélkülözésére, amink nem volt. E rovatba a fűtőanyagon kívül néha az ebéd is tartozott; a vacsora s a reggeli pedig szinte rendszeren.

Egy este szokatlanul későn jött haza az én lakótársam; de apró fekete szemei éppoly szokatlanul tündöklöttek szemüvege alatt. Rendkívüli dolgokat beszélt nekem egy költőről, akivel a kedvező sors megismertette. Kellemes, nyájas, kedélyes, élces, adomás ember. Élete, bár még ifjú, kalandos; kalandjait

fűszeresen beszéli el vacsora közben, aztán egyszer-egyszer elmond egy verset. A vers szép, ahogy elmondva van: gyűjtő, megihlető. Beszéltem neki rólad is (én-rólam!), azt mondta, vigyelek el és úgy tovább. Persze, hogy nem maradt egyéb hátra, mint két napig nem ebédelni, hogy egy vacsora ára kiteljék a költő társaságában. Milyen buta lehettem akkor, elfogultságomban! Pedig a vacsora a «Présben» volt, ahol a Mici, a Márici és más tündérek hordták fel a sertésnyelvet és más nemzeti eledeleket a fiatalságnak... Ez 1864-ben, 65-ben volt . . . Többször is vacsoráltunk eképpen együtt, de különösen barátaim . . . Ezek egyikénél, aki ezidőszerint egy másik határvárosban törvényszéki elnök, vacsora előtt összegyülekeztünk , . . Ott költemények olvastattak fel. . . Én e dologból kettőre emlékezem. Az egyik az, hogy én hetekig hordtam a zsebemben egy verset azzal a szándékkal, hogy ott elmondom, de sohase volt elég bátorságom hozzá. Ha az akkori kabátom megvolna, meg vagyok győződve, hogy most is a zsebében volna az a szerencsétlen vers, mely úgy kezdődött, hogy:

«Őszi szél, őszi szél
Falevelét tépi,
És fehér dérruhát
Ad helyette néki ...»

A másik, amire emlékezem, egy románc-féle, amelyet Komócsy elszavalt. Az ő verse volt, címe, úgy hiszem, *Éjjéli esküvő!* Roppant hatással volt ránk s ma is azt hiszem, hogy ebben a fajban e versnek nem sok versenyző társa akad. Ma sem csodálom, hogy őszi szelemmel és fehér dérruhámmal ez után nem mertem kirukkolni.

Most már az őszi szél a *fejünket* tépi és fehér dérruhát ad néki. . .

Egy poéta, aki sikeres munkával tisztességben, becsületben, kitartással a nemzet szolgálatában meg-
öszül, annak joga van, hogy kerülök, szégyenkezések
és mentegetőzések nélkül léphessen a közönség elé.

Komócsynak nem kell attól félnie, hogy félreértik,
hogyan rosszul, vagy éppen nem értik előfizetési föl-
hívását. Neki nincs szüksége kiadóra, aki agyba-főbe
dicséri. Neki csak mondania kell: itt vagyok, én,
Komócsy, jösszte magyarom, boruljunk egymás szívére.

(1882 szept. 27.)

MIKOK AZ ÖREGEK SÍRNAK.

Az ég beborult, őszi felhők tolongnak boltozatán és könnyeket sírnak a földre. Az utcák siető, rohanó emberekkel telvék, hidegen, szívtelenül mennek el egymás mellett, védve magukat eső és hideg ellen. Kocsik robogása, patkók csattogása, kocsisok durván figyelmeztető kiáltozása tölti el a kelletlen, nyirkos, fagyos levegőt ... Csúnya idő ... Csúnyább a lótó-futó nagyvárosban, mint a csendes vidék elhagyott tájain, ahol nincs, aki mindjárt sárrá, iszappá tapossa a lehullott tiszta cseppeket, melyeket beszív, magát megtermékenyíteni a jövő aratásra az anyaföld ...

Hideg-rideg nagyváros! Meg kell hogy gyűlöljelek sürgő-forgó-tolongó kalmár népeddel. Kötelességem arra szólít, hogy az Akadémiába siessek, ahol az irodalom s a tudományok emberei családi tanácskozást tartanak az elhunyt drága családfő végső tisztelete dolgában. Tíz-husz utcán kell áthaladnom. Mindeniken az emberek rajával találkozom. Hogy megy, hogy szalad! A tizediken sem látszik meg, hogy tegnap óta mily bánat terhe nyomja a vállát, ha magyar ... Nem, nem! Ez a város szép város, nagy város, de még nem magyar város! Sokaságában nem az!... Házak, paloták sora marad el mellettem, amint tovasietek... Egész utamon három gyászlobogóval találkozom. Tudom, ahol kitűzve van, ott valamely irodalmi, művé-

szeti, tudományos vagy társadalmi egylet székel, amely szerény, de szent lángot ápol, a magyarság oltártüzét, amely még nem lobog minden szívben . . . Megemelem a szerény zászlók előtt a kalapom és tovább sietek s áhítattal nézek az Akadémia palotájába, ahol szerény mesteremberek ácsolják a ravatalt, mások fekete posztóval verik ki a tündöklő márványoszlopokat . . . itt fog pihenni holnap a nagy halott, mielőtt kivinnők utolsó helyére . . .

Belépek az egyik terembe; a Kisfaludy-Társaság tagjai ülnek együtt komoran, csüggetegen tanakodva. Nesztelen nyitok másik terembe, az Akadémia tudósi csöndesen, búsan, elmerengve tartják megszállva padjaikat. Itt is, ott is ugyanaz a kép. Az irodalmi viták sampionjai, a tudomány ádáz csatáinak hősei harci kedv nélkül, borongva ülnek egymással szemben. És, aki közülök feláll, hogy beszéljen, ha a beszéd isteni adományával százszor leverte tudós ellenfelét, ezúttal egy nálánál erősebb ellenfél rabja lesz: rabja saját elfogódott szívének, szíve kiáradt fájdalmának, fájdalma görcsös vonaglásának. Minden ékesszólása ma a legékesebben szólónak a – zokogás! ...

De nem, nem mindé!

Csodálatos jelenség, hogy a fiatalabb nemzedék tagja nem elfogódás nélkül, nem a hangnak rezgése, ideges vibrálása nélkül, de mégis vas elszántsággal uralkodva magán, végigmondja, amit elmondani fölállott volt helyéről. És a többi fiatalabbak tekinteteket mereven a légre eresztve, ajkukat egymásra harapva kemény mozdulatlansággal figyelik a beszélőt ... Mintha az ércszobrot játszanák, amelyről tanakodik a gyászos gyülekezet... És feláll a régiebb nemzedék

tagja, deres hajával, szívében a múlttal és szólna . . . de Szász Károly, aki papi hivatásánál fogva százszor vigasztalt nyitott sír körül zokogókat, mint egy gyermekszív, sírva fakad ... és Gyulai, aki a kegyetlen irodalmi bíró hírében áll, megolvad, mint a meleg földre hullt tavaszi hó és Lónyay Menyhért, aki dúló politikai csaták viharát állta, kit önzőnek, számítóknak, hidegnek hirdetnek ellenségei . . . könnybe lábadt szemekkel áll egy tisztos gyülekezet előtt és dadogva teljesíti tisztét, mint egy lélekjelenlétét veszített iskolásfiú ... És a körül ülő öregek lesütik szemüket, a könny végigmossa barázdás arcukat, mint a téli ereszről, úgy cseppen le az ősz szakállak szálairól. ... fenséges harmata a komor – alkonyinak ...

Az öregek sírnak!

És ki az közülünk, kiált fel az érdemes társaságok Nesztora, Tóth Lőrinc, ki az, aki holnap nem zokogva mondaná el beszédét?

Méltán sírnak az öregek. Ők látták őt, vele voltak, vele éltek; osztoztak örömeiben; bánataiban vigasztalták, dicsőségében résztvettek, sütkéreztek szíve melegén; őt megölelték, szerették közelről, közvetlenül neki szolgáltak, szolgálatát vették, asztalán ettek, ifjúságában, férfi éveiben társai voltak; életök van hozzáláncolva, szívek szívéhez kapcsolva, emlékeik egymásba fonódva és minden megaranyozva általa; a haza dicsősége, nagysága e magán-élet keretében nekik látni, élvezni adatott: hogyan sírnának, hogyan zokognának! Amit vesztenek, az egy fenséges kincs, egy bűvölet, az egy ideál, aminőt egy egész életen át élvezni ritka századokban adnak az istenek. És minden bizonytalan a földön, csak egy bizonyos, hogy

ennek vége már, örökre vége, mind ez ideális öregeknek, akik az eszme szolgálatában töltötték életüket küzdve, remélve, életökből az szakasztatott ki a halál által, ami legszebbet, legnemesebbet nyertek a sorstól pálya-futásukon: egy példátlan nemességű ember, egy példátlan nagyságú költő, mint szeretetök, becsvágyuk, ideáljaik, emlékeik bűvös központja.

A fiatalabbaknak, akik amaz elmúlt időket nem látták, mi Arany János? Egy bűbajos könyv. Gyönyörnek és okulásnak forrása. Oka a méltó nemzeti büszkeségnek. Kincse és iskolája a nemes ízlésnek. Veszteségük az, hogy ma már meg van írva e könyvnek utolsó lapja: nem jöhet hozzá több. Az aranybánya bedűlt, nem ad több kincset, mint amennyi már kezünkben van. De az is mérhetlen gazdagság. Férfias önuralommal viseli gyászát az ifjabb nemzedék.

Az öregek elvesztették az *embert*. Kincs veszteségét, habár szellemi, nem szégyen megállani könnyhullatás nélkül. Embert siratni, legemberibb dolog a földön. Öregeink könnyhullatása Arany ravatalán megrendítő', szép és fenséges látványa a mi gyászunknak.

(1882 okt. 24.)

VERESCSAGIN.

A Műcsarnok első emeli termei értékes szőnyegek nagy sokasága által valóságos útvesztővé vannak rögtönözve. Barátságatlan félhomályba merített szűk folyosókon bujkálnak az emberek teremből-terembe, a világosság mindenütt el van fogva s ami bebujt és nem szükséges a kiállított képekre, az elenyészik a bordó-bársony redőibe, mert a falak e sugáremésztő szövettel vannak a képek területén borítva. Mint egy kényes színdarab, akár egy kiállítási dráma, oly gonddal és számítással vannak az orosz festő művei «színrehozva». A külső hatást fokozza, hogy egy indiai fehér márványablak és több téli kép elsőrendű helyet foglal el a kiállított műdarabok közt, s az élénk ellentét képen varázsosan hat a homályba vetett helyiségben. A tegnapi nappal, úgy látszik, ismét egy időre elbúcsúztak tőlünk a verőfényes napok, ami nem kedvez a kiállítás-rendezők számításainak, a mai borús idő nem egy kép hatását szinte lehetetlenné tette; mégis egészben senki e fölállítással szemben magát Verescsagin ecsetének hatalma alul el nem vonhatta. Nem sokan nézték, csak meghívottak: újságírók s olyanok, akik privátkörben az újságírókéhoz hasonló föladatokat teljesítenek. A nagyközönség számára holnap – vasárnap – nyílik meg a kiállítás és hivatta van művészi becsével, valamint különösségével is arra, hogy érdeke körébe vonja a társadalom minden rétegét.

Kettő kivételével minden első emeleti terme a Műcsarnoknak egy-egy képcsoportot tartalmaz. A kettő, amelyben kép nincsen, tíz üvegszekrényben s a falakon felaggatva éppoly érdekes, mint értékes népismeri gyűjteménnyel kínálkozik, melyet a festő ázsiai utazásain szedett, cserélt és vásárolt össze.

De ha érdekes a kiállítása, érdekes maga az ember is. Ki az a festő, aki bebarangolja Ázsiát, elmegy az orosz-ázsiai harcok színhelyére katonának, ott hagyja párizsi csoda-műtermét, mely sarkon fordul tető alá s tető alul a szabad ég alá, elmegy, hogy besoroztassa magát az orosz-török háborúban Szkobelew, majd Gurko mellé, s mindezt nem egyébért, mint hogy színről-színre lássa mindazt, ami festő zsenijét érdekli, ami mint művészt vonzza, ami számára vásznát tartogatja. És kiállván veszedelmeit hadjáratoknak és járatlan földeken való utazásoknak hazatér, vászna elé ül s megfesti, amit átélt; és megfestvén nem bocsátja áruba, hanem csoportosítja, útnak eresztí: maga utazik, ahol civilizáció nincsen, képei utaznak a civilizáció emporiumaiban. Míg mi itt képei előtt elmerengünk, hatásukat élvezzük, addig ő maga ismét Indiában bolyong, nyaktörő vállalatokban kockáztatja magát, hogy tán tíz óv múlva ismét egy képcsoportjával lepje meg a világot, mely ma itt és más városokban vele foglalkozik.

Vele együtt hárman osztoztak testvérek az apai jusson. Az ég azonban csak őt magát részesítette oly örökségben, amely időközön túl él. A novgorodi kormányzóságból eredt, féltatár-félorosz vér. Tengerész pályára volt szánva s már a tiszti bojt birtokában volt, amikor atya is belenyugodott, hogy végleg a festészetre adja magát. Párizsban és Münchenben töltött pár évet;

de művészi iskoláját sem itt, sem ott nem nyerte. Első rajzoló tehetsége egyfelül, másfelül csodásan éles szeme, a megfigyelés, az észlelés roppant mértéke korán megadták neki azt az önállóságot, melyet az igazi művész is csak érettebb éveiben talál meg. E tehetségek már ifjan az eredeti forráshoz vonzották őt s tanulmánya tárgyának a nagymesterek remekei helyett az életet magát jelölték ki számára.

Katonai szelleme, kalandorsága, vágya az ismeretlenebb dolgok után, nem látott világba, e világ tárgyaihoz vonzották őt. Harcba ment Ázsiába s a kardot s az ecsetet felváltva forgatta. Bejárta az Indiákat és elmélyedt csodáiba, hogy vásznára varázsolja, a Sipkaszoros harcai, a dunai torpedóhadjárat és Gurko balkáni expedíciója ott látták őt; de ő is látta mindezt; amit látott, azt mutogatja ma nekünk és semmit sem mutat, amit nem látott volna.

Sokat olvastam róla s képeinek filozónkó-szociális tendenciáiról. Mondták, hogy képei megannyi filippika a zsarnokság és háborúi ellen. Megengedem, amennyiben minden jól megalkotott s teljességében felfogott műnek megvan a maga tanulsága; de ennél tovább nem mennék. Én jó orosznek látom őt, olyannak, aki – ha festi hazája nyomorúságait, – hazája számára festi, de nem viszi idegen országokba. Minden képének a címe ott van a kép rááján – oroszul. Ha tendenciát festett volna cárja és hazája ellen, nem mutogatná Európának. – Ő maga, aki ékesszóló ecsettel testesíti meg a balkáni harcok viszonyait, engedelmet kért és kapott, hogy egy török dunai monitor légberöpitésében torpedó által tetteleg résztvehessen. Mondjuk, azért, hogy lássa. Látni jobban láthatta volna némi distancia-

ról mint a gyújtó dereglyéről, amelyen volt s amelyen sebet kapott. Egy porcika őbenne is benne volt, csak úgy, mint a többi muszka tisztben az orosz cárból, aki a szultánra azt a borzalmas hadat vitte. Az én benyomásom az ő képeiről az, hogy Verescsagin egész poéta, s költői természete uralkodik rajta akkor is, amikor – orosz tárgyakat dolgoz fel. Tárgyának költői volta, tárgyának teljes igazsága az, ami rajta uralkodik. Lehetetlen, hogy meg ne kapta volna őt, a tények szemtanúját az a borzalmas ellentét, amelyekről a katonahatósági jelentések szólnak. Katonailag igaz volt, amit egyik poszt a másiknak vagy a főhadiszállásnak jelentett, de milyen tény van kifejezve ebben az igaz jelentésben: ez az, ami egy költői kedélyt megragad és művészi alkotásra serkenti.

Annak idején mindnyájan a borzongás, a megrettenés egy nemével olvastuk a sipka-szorosbeli harcok epizódjait. Emlékezünk csúcsok, sziklák megmászására, megostromlására; fölmentő csapatok közeledtek az úton, a török közibük kartácsol és hadoszlopot söpör szerte szét. Mint veszi el a hegyoldalon lecsorgó vérpatakban gázolva az orosz a hadállást, mint veszi ugyanazt vissza a török és hány ehhez hasonlót! Egyszer aztán vége a sipkabeli harcoknak s a főhadiszállásra megjő a jelentés: «A Sipka-szorosban minden csendes!»

Minden csendes! A mi figyelmünk a harctér más pontjára fordul. Feledjük a Sipka-szorost, ahol «minden csendes!»

Ez a «csendesség», ez ragadja meg a festőt, mert ő látta ezt a csendességet. Igaz, hogy se ágyú nem szól, se puska nem ropog, orosz «hurráh» és török «Allah» nem ütődik egymásba a megreszkettetett levegőben!

Hallani nem hallani semmit, hiszen csendes minden: de *megnézni* érdemes ezt a «csendességet».

Három kis kép. Az elsón térdig hóban áll az orosz őrszem fejére húzott köpeny-kámzsával, melyből csak az álla s az orra hegye látszik ki. Puskáját karjaival szorítja oldalához. Se ellenség, se elem nem zavarja a csendet. De nem sokáig van így. A tetőkről felszaggatja a havat az északi szél s tova söpri az oldalakon. A szegény katona háttal fordul neki, kámzsáját egészen a fejére húzza: nincs neki mit nézni, nincs mit látni. S mire hajnalban eljön a föl váltás órája, – 3-ik kép – akkorra a jó léleknek már csak a panganétja és a kámzsája csúcsa látszik ki a hóból. Mert «minden reggel ott heverték halva a földön, tízen az ellenség tüzétől, *százan a fagytól*. Némely zászlóaljban nem maradt csak nyolc vagy tíz ember. Egy egész ezred ötven emberre olvadt le. A többi ott maradt halva, megfagyva». Ez az, ami a költőt megfogja, mikor olvassa Kedetzki tábornok jelentését a főhadvezérhez, hogy «a Sipka-szorosban minden csendes».

És *A harmadik roham Plevna ellen!* Mit gondol az olvasó, mit mutogat itt Verescsagin? Megrohant hegyoldalakat? Tüzetokádó sáncokat? Hősiesen, lobogó zászlóval rohanó hadoszlopokat?

Nem! Füst és szürke felhőtömegek takarják Plevnát, ostromlóit és hősi védőit: ez a háttér. Az előtérben egy barátságos domb tetején zsöllyeszéken ül az orosz cár, mögötte tábornoka, mindenki messzelátóval ellátva s kíváncsian nézve a katonák ezreinek hullását. Mily borzasztó kontraszt, mily élire állítása egy iszonyú helyzetnek, mily egyszerű és világos megtestesítése a gondolatnak, amely rémesebb és sújtóbb, mint az iszony

maga, melyet füst és felhő Plevna körül eltakar. Zsölygén fenséges nyugalomban nézi a borzasztó játékot az *ember*, *emberek* által körülvéve, kinek egy szavától függ *emberek* ezreinek nyomorult odaveszte egy iszonyú küzdelemben. És ez nem is a cárizmus ellen szól. Ez csak az *élet* hű tükre. Mióta emberekről szól a krónika, mindig így volt s az ember ezen nem képes fordítani. A költőművész csak a tükröt tartja elejébenk.

Nézzétek meg a képet, amelyen a pápa beszentel 1500 testet, melyek egyenlő fekvésbe hozatván az avaron, egy rémes tenger benyomását teszik. Nézzétek meg a sorok előtt elvágtató Szkobelevet csata után: hogy szórja paripája körme a fagyos havat, hogy szórja a csatát túlélte legénység a levegőbe sapkáját hurrázhva s hogy meg se látja senki az ott szerte heverő áldozatokat! Az élet!

De kifogyok a térből, be kell soraimat fejezmem. Verescsagin képeinek nézése hatás dolgában versenyez a legizgatóbb olvasmánnyal. Művészetének ezúttal itt kiállított termékeit a művész felfogása teszi ily hatásuakká, aki fest, nem hogy szemlélhetővé tegyen valamely jelenetet, hanem, hogy megérezkítsen egy tanulságot, egy-egy gondolatot, igazságot, amely abban a jelenetben rejlik. Nem elvont igazságokat, hanem helyzetek igazságát. Minden képe egy-egy költemény megérezkítve: látjuk is, értjük is. Egész ciklusa egy eposz erejével hat meg; de egyoldalú, mert csak az ember nyomorúságát mutatja. Igaz, hogy ebben egyszerűs mind benne rejlik az ember nagysága is. Mert mindez eltűrt iszony és rémes kínszenvedés felett, melyben törököt-oroszt fetrengeni látunk, ott lebeg a lélek, amely az embert mindezek eltérésére képessé

teszi, sőt serkenti. Lehet, hogy a csonkultak, a vérzők, a haldoklók sokasága, elhagyva, a nyomornak, rothadásnak, a fenevadaknak prédául maradván, segélytelen, vigasztalan és alélt állapotában átkozza a boldogtalan ügyet, amely rettentő helyzetébe juttatta; de nem látjuk-e szerencsésebb pajtásaikat, akiket a golyó ma elkerült s a szurony meg nem talált, nem látjuk-e őket vérben úszó társaik testén keresztül újra vígan rohanni az alig elkerült veszedelemben?

Erre csak az ember képes és e képességét az embernek nem csökkentették évezredek borzasztó tanulságai...

És ez is megvan Verescsagin éppoly szellemes, mint izgalmas képeiben. A Sipka-szorosban ott maradt egyik testvére; másik és maga sebesülten jöttek el a harcmezőről. Sem sebétől, sem ott maradt testvérétől nem tanulta meg a geniális festő, hogy bolondság – új kalandokat keresni; mert hiszen most is abban jár az Indiákon.

(1883 jan. 14.)

MADÁCH.

Mint egy üstökös – mondák akkor – jelent meg a magyar irodalom egén Madách a maga korszakos munkájával, *Az ember tragédiájával*. Ma, a merényletek korában közérdekűbb, ha azt mondják, hogy mint egy merénylő bombája röpült a tömegbe. Arany János, kinek ihletétől a szerző függővé tette műve sorsát, Arany, ellensége a nagy szavaknak, ezeket írta róla: *Az ember tragédiája* úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű, irodalmunk legjelesebb termékei közt foglalhat helyet. . . «fogadja leghőbb üdvözetemet a gyönyörért, melyet nekem műve által okozott, a fényért, melyre költészetünket deríteni hivatva van».

Miből áll vájjon az a fény, melyet egy mű valamely irodalomra derít: ezt kérdezem én magamtól ma, huszonöt éve után annak, hogy a nagy mű megíratott s közel huszonöt éve, hogy ragyogva, mint üstökös, hogy sziporkázva, mint egy bomba megjelent? Abból-e, hogy e nagy idő alatt három szerény kiadást ér? Abból-e, hogy megjelenésekor hivatott és nem hivatott kommentátorok megrohanták, megvizsgálták, kideríteni iparkodtak, hasonlít-e valamihez és mihez? Goethe *Faustjának* van-e és mi része születésében? Abból-e végre, hogy amióta új donsági ingere megszűnt, esztétikusaink és kommentátoraink ízlése izgatva, kíváncsisága vonz va, ítélete próbára téve nincs-e általa?

Január 21-én tíz éve múlt, hogy Madách félézados jubileumára alkalom lett volna. A korán elhunyt nagyság születő napjának ötvenedik fordulója volt 1878 január 21-én. Mily pompás alkalom összes műveinek kiadására, ragyogásának fölélesztésére: hadd gyakorolja fényderítő hivatását költészetünkre.

Azonban erre se akkor, se az idén is senki sem gondolt. Madách fényének hatását nem látom. Íróink, kritikusaink, politikusaink, műkedvelőink mind tele vannak idézetekkel és hivatkozásokkal. Heinét, Goethét, Horatiust, Schillert, még Shakespeare-t is – de ezt csak németül – borúra-derűre idézik másokkal egyetemben; úgy látszik azonban, hogy valamennyit inkább csak mások idézeteiből, mint idézni valót ismerik, hasonlóan ama zsidó gavallérhoz, aki esztétikai műveltségének nagy öntudatával ült a színházban s mikor a színpadon marquis Posa a kegyetlen Fülöp lábaihoz veté magát, fölkiáltván: «Sir, geben Sie Gedankenfreiheit (Sir, adjon gondolatszabadságot) – megvetéssel dült székében hátra. «Alte geschicht! – Nem új!» – monda. Mert ezt a mondatot és még száz más Schillerből betéve tudott, a nélkül, hogy valaha *Don Carlost* olvasta volna. A németek és franciák mulattató formában szemenszedték nagy íróik elmés mondásait s értéküket így aprópénzre váltva, legalább részben forgalomba hozták. Madách szentenciái alusznak bókén, mert csak olyanok idézhetnék, akik művét szorgalmasan olvassák. Szikrái gyakorlati használat végett nincsenek kiszedve. Idézeteket Madáchból nem is hall, nem is olvas az ember.

A népszerű és nem népszerű felolvasások divatja se volt sohasem virágzóbb, mint most. Akad-e a sok felolvasó közt egy is, aki egy kis villanyos kiállítást

rendezne Madách fényének fókuszából, egy kis kultusz tárgyává iparkodnék tenni a kincset, melyhez oly váratlan örökségképpen jutottunk egy negyed századdal ezelőtt? Mindenki az érdeklődés divatos tárgyai után kapkod, mintha nem bíznék a saját képességeiben s hatását tisztán tárgyától várja. Ha így múlik el még egyszer huszonöt év, Beöthynek, aki most szülte meg másodszer Csatot, öregségében kell felfedeznie, újra világrahozni Madáchot ...

Pedig mily érdekes, mily feszítő tárgya a kutatásnak, a magyarázatoknak, a méltatásnak, filozófiai, széptani, etikai fejtegetéseknek! És szinte világos, hogy e nélkül, ily közvetítő munka nélkül sokáig hiába kell várni a fényre, melyet a mű költészetünkre deríteni, Arany szavai szerint, hivatva van. Avagy e fény alatt azt kell-e értenünk, hogy alkalomadtán dicsekedhetünk vele, hogy van egy mű irodalmunkban, melyet ugyan kevesen és ritkán olvasnak, melyről egészben fele annyit sem beszélnek, mint híres külföldi remekekről, de amelynek összehasonlítását például *Fausttal* a legélvezetesebb szellemi és lelki foglalkozások közé lehet sorolni s melyet összehasonlítani vele érdemes is, lehet is abbéli minden aggály nélkül, hogy becse megcsökken. Mert *Faust* csak annyival különb, amennyivel Goethe maga és pályája különb Madáchnál; de *Az ember tragédiájának* eredetisége, önálló becse az összehasonlítás által csak nyer, a két mű mindenike gyarapodva, erősödve hagyja el az összehasonlító kritika tüzeit. Mentül felületesebben foglalkozunk a két művel, annál nagyobb a hajlandóság bennünk a kettőt azonosnak, az egyiket eredetinek, a másikat ez által inspiráltak – ha nem is éppen másoltak – venni; de mentül tüzetesebben,

mentül behatóbban vizsgáljuk egyiket a másikon, annál fényesebben revelálódik előttünk mindeniknek eredetisége, még találkozó, érintkező pontjaikban is, mert az élesebb szem hamar ki fogja találni, hogy csak azokról lehet komolyabban szó.

Példányom, amelyből én a napokban újra meg újra elolvastam *Az ember iragédiáját*, 1863-ból, a második kiadásból való, tehát húsz éves. Én magam akkor, mikor vettem, azaz a megjelenésekor, szintén éppen húsz éves voltam. Emlékezem, mily mohón olvastam, emlékezem rá, mennyire el voltam telve dicsőségével s emlékezem – s ha nem emlékezném, meggyőzőnének róla az olvasás közt megjelölt ama helyek, melyek akkor nagyobb hatást tettek rám, – de emlékezem, hogy mennyire nem értettem azt, amit nem szüntem meg olvasni és másoknak is felolvasni. Szerencséje Goethének, hogy már nem élt. Én ugyan nem hittem volna neki, hogy nem ebből írta *Faustját*. Minthogy azonban a dolog, ha ilyesmiről szó lehetett, csakis megfordítva eshetett volna meg, beértem azzal, hogy, mint mások, nálamnál okosabbak és idősebbek, én is felolvadjak a «magyar Faust» dicsőségében.

Azután jöttek más dicsőségek, más érdekek s húsz esztendőbe került, amíg ismét visszatértem a régi tárgyra.

Istenem, vajjon az én kétszer húsz esztendőm nemcsak parabola-e? Nem volt-e az egész magyar közönség akkor egy húsz éves ifjú, aki dúskált a hirtelen jött dicsőségben, élvezte azt és nem a szellemet, amely reá borította a fényt? És nincs-e okom hinni, hogy e közönség ma is egy bizonyos értelemben húsz esztendő? És, hogy csak sokkal lassabban, tehát sokkal később is,

mint én, üti meg a negyvenet? A nemzetek s a közönségek nem érnek s öregesznek meg oly gyorsan, mint az egységek. E szerint a közönségre nézve még nincs itt a Madách-olvasás második korszaka, ha csak kettejökre, t. i. Madáchra és a közönségre bízunk a dolgot.

Szerencsére azonban a kettő közt van egy harmadik: az irodalom. Ahhoz fordulok. Nem veszik észre az Akadémián s a Kisfaludy-Társaságban s a Petőfi nevről nevezett egyesületben is, hogy most író nemzedékünket nem érdekli vagy nem eléggé maga az irodalom felhalmozott anyaga? Szakmányos ismertetések és kritikák időnkbeli mulandó művekről: ezt produkálják azok, akik esztétikával foglalkoznak. A magyar halhatatlan írók halhatatlansága igen szomorú halhatatlanság. Tanítókönyvekben emlegetik őket az iskolás fiúknak: ennyi az egész. A nagyokat, a felnőtt embereket, francia, német, olasz s más nagyságok tündöklésével foglalkoztatják; Vörösmarty, Arany, Petőfi, Madách remekeinek közvetítésére, méltatására, alkotó törvényeik kutatására, szellemök forgalombahozására — nincsen magyar széptani litteratura. Egy-egy életrajz megírva, aztán fennhézással agyonkritizálva: semmi több. Egy kutató szellemnek *Az ember tragédiája* valóságos kincsesbánya. Nem egy, hanem három érdekes könyvet írhat róla a nélkül, hogy távolról kimerítené s háromszor érdekesebbé tett vele egy könyvet, melynek becsét nem, csak érdekességét fokozta.

Madách maga egyike volt a legérdekesebb jellemeknek, könyve a legbecsesebb tíz könyve közt foglal helyet a magyar litteraturának; az író már-már húsz éve halott és a közönség s az irodalom, birtokában a nagy mű három sovány kiadásának, ma is híjával van

Madách többi műveinek! Pedig ki az, aki csak egyszer is olvasván *Az ember tragédiáját*, izgató vágyat ne érezhetné legalább belepillanthatni ez írói szellem egyéb fogantásaiba?

És azt hiszitek, ebben az irodalom nem bűnös? Csak az a bűnös. A közönség s irodalma közt is folyton foly egy birok, egy küzdés; az irodalom vezérei intézik a csatákat. A közönségnek az írói táborok által elszalasztott minden jó diszpozíciója egy-egy csatavesztés; minden jól felhasznált pillanat és alkalom ellenben egy-egy nyert csata. A közönségnek van joga feledni és hálátlannak lenni, ha *tud*, ha az irodalom engedi.

Madách elhanyagolása véték és kár egyaránt. Ki fog először síkra szállani, hogy megengesztelje a vétket s pótolni iparkodjék a kárt? Az első hivatottat üdvözölni fogom, mint aki folyamatba teszi az elektromos áramot abban a rendkívüli batteriában, amely hivatva van «fényre deríteni költészetünket».

Ha azonban az irodalmi szcenírozók megfeledeztek Madáchról, bezzeg nem feledkeztek meg a színpadi szcenírozók. Egyszerre háromfelül is olvassuk: hogy Molnár György, Paulay Ede és Kovács Gyula urak foglalkoznak, sőt tán el is készültek *Az ember tragédiájának* színpadra való igazításával.

A színpad alkalmas eszköz odavaló irodalmi művek elterjesztésére, népszerűsítésére. De odavaló mű-e Madách filozofikus költeménye? Én nem hiszem. Meg vagyok győződve, hogy ott csak mint különösség fog hatni *részben*, egészének értelméből ki fog vetközni. Számos idevágó okaimat ezúttal elfojtja a tér, melyből kifogytam. Csak azt kívánom még ide tenni, hogy – ha mégis nem akar a Nemzeti Színház a kényes kísérlet-

ről lemondani, nyissa meg a kebelét igazán s kérje be a másik két művész átdolgozását is. Ilyen kényes dologban nagyon jól felfegyverzetten kell a porondra menni. A színpadi berendezést se ügyességgel, se tapasztalással, se fantáziával nagy földön nem győzi úgy senki, mint Molnár. S mikor egy vakmerő kísérletről van szó, amelyben a vesztes végre is se nem Molnár, se nem Kovács, se nem Paulay maga, hanem igen könnyen – Madách is lehet, akkor a legnagyobb óvatosság a legnagyobb becsület.

(1883 febr. 18.)

A GÖRÖG NYELV.

Móricz Pál tette meg az indítványt a görög nyelv ellen s xerxesi hadjárata xerxesi seregekkel látszik rendelkezni. Ki fogná ezt csodálni? Semmi sem kevésbé népszerű nálunk a szerencsétlen görög nyelvénél, amaz egyszerű oknál fogva, hogy egyfelől a legtöbb emberre nézve a lehetetlenség egy neme közvetlen hasznát belátni, másfelől pedig konstatálható, hogy kivétel nélkül minden kaputos ember tanulta több-kevesebb éven át, de egy sem tanulta meg. Ha pedig így van a dolog, világos a kérdés, hogy hát akkor minek is tanulta? Mért pazarolta rá ifjúsága szép idejének annyi keserves óráját? Mikor úgy is ott van, ahol volna, ha sohasem tanulta volna.

Ebben van a kérdés legnagyobb foga, ezért van erkölcsileg igaza Móricz Pálnak s ezért nem ő a görög nyelv tanításának legnagyobb ellensége és veszedelme, hanem a görög nyelv professzorai s a módszer, mely szerint a tanítás történik.

Én a görög nyelv köteles tanítását pártolom.

Azok ellen, akik a középiskola elé közvetlen praktikus életcélokat tűznek s e szerint óhajtják tanítása tárgyait a görög nyelv rovására megváltoztatni, azt állítom, hogy a gimnázialis középiskolának nem az élet szükségleteire kell tekintettel lenni. A gimnázialis oktatás az ifjúság szívét, jellemét, elméjét készíti csak ki a felsőbb

tanulásra. Vannak ostobák, tehetségtelenek, akik kihullanak, vannak szerencsétlenek, akiket sorsuk kényszerít rá, hogy a gimnáziumból lépjenek közvetlenül valamely életpályára: de a gimnázium nem azok számára van, akik egy-más okból *nem járhatják be végig*, hanem azok számára, akiket az egyetemen vár kenyérstúdiumuk s kik a gimnáziumban szív és elmebeli képesítést keresnek arra a tanulásra, amely aztán az életre van őket hivatva képesíteni. A gimnázium tehát csak közbeeső stádium, nem cél. Nem az élet, hanem az egyetem szükségleteivel számol. Tanítási terveiben kezdettől fogva bennök foglaltatnak a klasszikai nyelvek s irodalmak: a görög s a latin. Miért? Mert e tárgyak mindenha kiválóan szív- és észképző erejűeknek tartattak. Egyikre sincs föltétlen szüksége az életnek, legkivált a *modem* életnek, s az élet praktikus emberei sietnek is támadással ellenők. Az igazság azonban az, hogy Móricz Pálnak semmire sincs szüksége abból, amit a gimnáziumban tanult, mert azzal ugyan meg nem élhetne. Ő a botanikát, ásványtant, históriát, algebrát, geometriát legalább is éppúgy elfelejtette, mint a görög nyelvet. Valamint a kőművesre mondhatja az ember, aki egy épület alapjaiban áll s az oda illesztendő követ gondosan farigcsálja és illesztgeti, hogy mit mér, mit igazítja, mit simítja, hiszen az a kő sohasem kerül többé szem elé, elfelejtik, hogy létezik is! Egy kicsit ilyenebb vagy olyanabb, egy kicsit időbb vagy odébb áll, – tesz-e az valamit?

Abból a szempontból, hogy eltemetésre, elfelejtésre van faragcsálva, csakugyan mit sem tesz; de abból a szempontból, hogy mindhalálig hivatva van ez épületnek bizonyos súlyát hordozni, igenis fontos.

A görög világ alakulása, fejlődése, eseményei, hősei, intézményei, eszméi, művészete és irodalma egy oly teljes kerek képe az emberi szellem kivirágzásának, oly szív- és észtermékenyítő tanulmány, melyhez foghatót az emberiség összes történetében találni nem lehet. A középiskola föladatát tekintve a római nyelv is igen alárendelt fontosságú a göröghöz képest. Ennek a nevelő, szív-, jellem- és ízlés-képző ereje meghalad mindent, amit vele szembe állítani lehetne. E szép, ragyogó és a mellett tanulságos világba való bevezetéstől megfosztani egy ország ifjúságát annyi, mint megfosztani lakosságát az általános művelődés egy határozatos, egy eleven tényezőjétől. Azt mondja Móricz Pál, hogy ezt nem akarja? A görög világ minden kincsét kitárja, csak a nyelvét kobozza el? Akkor én azt mondom neki, hogy bolondság volna Munkácsy *Krisztusit* sokszor ezereken megvenni, holott akad itt derék festő, aki egy pár száz forintért nekünk ezt a képet szívesen – lefordítja magyarra. Megtanulni s megbámulni a görögök viselt dolgait lehet idegen nyelveken, újabbkori idők dolgozataiból is: *de a középiskola lélek-, ész- és ízlésképző munkáját csak a görög írók eredetije végezheti.*

A görög nyelvben kettőt tanul meg az ember s e kettő közül rendesen egyik sem maga a görög nyelv. Megtanulja a legnemesebb ízlést, megismeri az ideált legtisztább, legegyszerűbb formáiban; és tanul nyelvet, nem a görögöt, hanem általában nyelvet. Mert aki a görög grammatika iskoláján alaposan keresztülment, az jóformán minden más nyelv megtanulásának fele munkáját elvégezte. Egy a klasszikus nyelvek grammatikájában iskolázott fejnek gyermekjáték a nyelvtanulás nyelvmester nélkül is. Aki viszont ez iskolán keresztül

nem ment, az könyvből nem lesz képes bármely nyelvet is megtanulni, az csak gyakorlatból sajátíthatja el, nyelvmester kínos segítsége mellett vagy az életben, ahol az illető nyelvet beszélik. Ezt a szolgálatot pedig az élő nyelvek vitás és bizonytalan, változandó szabályainak kódexei meg nem teszik, az tudni való.

De nem lévén reményem, hogy a mindenképpen praktikus irányú Móricz Pált igazságaimról kapacitáljam, sem arra, hogy a közönség nagy része megszűnjék a középiskoláktól is az *életre* való képesítést követelni, nem folytatom e megjegyzéseket. Csak egy szót még, amellyel bevezetésemhez térek vissza. A kérdés legnagyobb veszedelme az, hogy diákjaink nyolc évi gimnázialis kurzus alatt rendszerint se görögül, se latinul meg nem tanulnak; az pedig, hogy e klasszikus tárgyakkal való foglalkozás miképpen fejlesztette lelküket, termékenyítette szívöket, nemesítette elméjüket, emelte egész erkölcsi értéköket, in concreto konstatálható nem lévén: az emberek haszontalannak tartják a sok időt és vesződséget igénylő nyelvek tanítását. S az igazság tényleg az, hogy ez a jelenség – nyolc évi szakadatlan tanulása a nyelvnek, minden számbavehető eredménye nélkül a nyelv tudásának – égbe kiáltó botrány. Egy kis gyermek elkezd másfél éves korában gagyogni s négy-öt éves korában korrektebbül beszél anyanyelvét, mint a legérettebb érettségi vizsgát tett suhanc akár a görögöt, akár a latint. Ki, melyik laikus ne ütköznék meg ezen méltán? Hiszen annyi idő alatt egy süket-némát meg lehet bármely nyelvre tanítani, nem egy fogékony, tanulékony fiatal embert!

A módszer a hibás. A grammatika szabályaival, a szintaxis misztériumaival gyilkolják a fiatal elmét,

mielőtt e logikai struktúrák felfogására képes lenne, mielőtt ismerné az anyagot, melyen a szabályt demonstrálni kell, mielőtt ez anyaggal bánni tudna. Istenem, ha az asztalos-inasokat oly módszerrel tanítanák az asztalosságra: sohase jutnának odáig, hogy csak egy asztalunk is legyen kifogástalan. Én azt hiszem, ha gyakorlati módszert alkalmaznának, előbb tanítanák a nyelvet s csak az utolsó két évben a nyelv titkait: a szabályokat, – öröm volna nézni az eredményt és senkinek se jutna eszébe azt mondani, hogy semmi haszna sincs a klasszikái nyelvek tanításának.

(1883 ápr. 3.)

APA ÉS FIÚ.

Semmi sem áll tőlem távolabb, mint az, hogy valamely dologbeli véleménynek, ami ítélettel járna, csak színét is leírjam most, az eszlári per tárgyalásának első" stádiumában. Elfogulatlanul, pártatlanul nézve ama színjátékot, groteszk alakjaival, alig is lehet még az embernek véleménye a dologról és szereplőiről. Ami engemet démoni erővel megkap, vonz és elmélnedni készít, az nem egyéb, mint amaz epizódja e drámának, melyben apa fiúval, a tiszzaeszlári egyházú a maga gyermekével, Scharf Móriccal szemben áll. Azt mondja az apa, hogy mindig jól bánt Móriccal és Móric mindig is jó fiú volt, most «el van csábítva». Mely hatalom az, mely szüleitől ekképen, ily határokig el tud csábítani egy jó gyermeket, egy tizenégy éves fiút? Tizenhárom hónapig volt Móric idegenek keze alatt, ugyanannyi évig az apai hatalom, mondjuk az apai szeretet körében. Miképpen verhette meg ennyire a tizenhárom hónap a tizenhárom esztendőt?

Tudósítónk egyik levele fekszik előttünk, melyet vonakodtunk nyilvánosságra bocsájtani. E szerint Mó-

gyalóterembe s ott megmutogattak neki mindent: itt fog ülni a törvényszék, itt a vádlottak, ott az ügyvédek, amott a tanuk, a közönség stb. . . . Móric vonogatja a vállát és tekintget körül, mintha keresne valamit. Hát

mi nem tetszik, Móric? – kérdik tőle. «Nem látom az akasztófát» – mondja a fiú. Miféle akasztófát? – «Amelyre apámat felhúzzák!»

Mily állati elvadultság, mily buta brutalitása a léleknek! Ez az a fiú, aki tizenhárom évig «jó gyermek» volt? Mi lakik, mi munkál a zsenge emberalakban? Mi erkölcs él benne, amely fejében elhatározásokat éleszt és ajkaira szókat ad? Számot ad-e magának arról, amit mond és arról, amit cselekszik? Egy monstrum-e ez a Scharf Móric, vagy egy hülye? Egy gép, amely csak vegetatonus életet él,életi funkciókat végez, de megszűnt érző és gondolkozó embernek lenni? Vallo-mását mechanikus egyformasággal mondja el; «mint egy betanult leckét», mondják róla a tudósítók. Eeci-tációiban nem képes őt senki megzavarni. Kérik, mondja el más nyelven is mondókáját: ő kereken megtagadja. Figyelmeztetik, hogy szülei ellen nem tartozik tanúságot tenni; ő azt feleli: «Elmondom, amit tudok». Leköpi, ököllel fenyegetik, zsidó átkokat szórnak feléje: ő aznap, sőt másnap is megmarad vallomása mellett. S a várnagy, akinél tartózkodik, tanúvallomása után megcsókolja s azt mondja neki: «Jól viselted magadat, fiam».

És e fiú, ez a szfinksze az eszlári rejtelemnek, vallomá-sával három embert gyilkos hírbe, másik néhányat e cselekedet bűnrészességébe kever.

De hagyján, ha netán egy rendkívül kifejlett s egyéni-ségében kiválóan kifejezésre jutott igazságszeretet munkálván benne, gyilkos hírbe keverne vallomásával tizet, húszat, vagy százat: *csak egy* ne volna ezek között: *a gyermeknek tulajdon testi édesapja!*

Volt már rá eset, hogy öntudatlan ártatlanságában

gyermek balsorsba vitte, hóhérkézre adta apját, a nélkül, hogy tudta volna, mit cselekszik. Elmondta, mit látott, mit hallott, a nélkül, hogy vallomása jelentését és következményeit megértette volna. Scharf Móric ismételve fel van világosítva szavának jelentőségéről. Sőt Scharf Móric sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít tanúságának, mint minőt a törvény megad: Scharf Móric már a tárgyalóteremben keresi az akasztófát is!

Igaz-e, nem igaz-e, amit vall; egy pokoli betanítás, behálózás mesterműve-e; hallucináció, mánia, vagy más pszichikus kórság tüneténye-e az, ami megállít bennünket e zsidóim előtt bámulni egy megfeythetetlen csodát: tán a tárgyalás további folyama kideríti. Itt csak alternative foglalkozhatom a dologgal, föltevéssem csak annyi lehet, hogy vagy igaz, amit vall, vagy nem igaz. Vallása azonban mind a két esetben megrettentő.

Ha igaz, és az igazság szeretete nagyobb a fiúban, mint a gyermeki szeretet: akkor is látni akarom, látnom kell a harcot, a véres marcangoló küzdelmet a két érzés között; ki van ebben az esetben is zárva az a nyugalom, az a hidegség, az a könyörtelenség, az a természetellen vérszomjúság, amely Móric szereplését jellemzi. Hogyan, a szegénységgel küszködő eszlári zsidó suszter, aki nélkülözések közt neveli föl gyermekeit, tizenhárom évig hiszi, sőt tapasztalja, hogy Móricban jó fiút nevelt magának: harc nélkül kénytelen megfutni gyermeke szívéből Hury Andrásné szolgáló leányának árnya elől? Tizenhárom évi apai szeretet ily könnyen vallhat olcsó és csodálatos kudarcot? Nincs ennek a fiúnak egy bocsánatkérő szava apjához, nincs egy mentő szava szülei javára, még csak *hallgatni* sem kíván azok érdekében, akik életet adtak neki,

fölnevelték a pólyából, amíg jární tudott, beszélni tanították, ruházták és táplálták? . . . Ha igaz is a vád, a helyzet, amelyet izgatottan szemlélünk, rettentő minden apára, akinek tizenhárom éven aluli «jó» fia van. Kitudja, nem azért tanította-e jární, hogy ellenségeihez menjen, nem azért-e beszélni, hogy tanúságot tegyen ellene egy végzetes órában? Ha ezzé tud lenni egy «jó gyermek», mily rettegéssel kell a nem-jók jövője elé tekintenünk? Akik gyermeket neveltetek, ott voltak születése kínos percében, csecsemőkora száz veszedelmétől óvtátok, virrasztottatok beteg ágya felett, tűnődtek jövendője sorsán, élveztetek bajtól megmenekedősót, Ínségtől megóvását, segítettétek első lépésében s átmentetek ezer kínján és ezer gyönyörén bűbajos gyermekségének, első dadogásától első megszólalásáig: tegyétek magatokat a tisaeszlári egyházú helyébe, aki egy rémmel, egy csodával, egy szörnynyel, életének a legnagyobb és legkegyetlenebb ellenségével áll szemközt tulajdon édes fia képében, és szánjátok a nyomorultat, ha ezerszer igaz is, amit Scharf Móric Solymosi Eszter elemésztéséről tanúkép beszél. . .

De hátha nem igaz? . . .

Erre a föltevésre rémesen háborodik föl a lélek. Ha nem igaz, akkor kétséget kizár, hogy a mese és elmondása nem a gyermeké, hanem másoké, akkor valószínűvé lesz Korniss elnök föltevése a *bosszúról*, akkor tanítómesterek állanak a gyermek háta megett, akik remekeltek s akkor a sakterek bűnénél *egy* sokkal borzasztóbb bünt takar az eszlári eset éjszakája. Mert valakit gyilkos kézzel megfosztani gyermekétől: ádáz vértett, de fájdalom, se nem szokatlan, se nem ritka eset. Valakitől azonban így rabolni el gyermekét:

mint ahogy Scharf Józseftől elrabolták, a gyermekből apja hóhérát kinevelni: ezer halálnál kegyetlenebb a boldogtalan apára. Ez oly bűvös erő, oly ördögi mester-ség műve lehet csak, amely a csodával határos, amely szinte hihetetlen.

Énrám valóban izgatóbb s az erkölcsre – nekem úgy tetszik – fontosabb ebben a percben a Scharf gyermek lélektani problémájának megfejtése és ki-derítése, mint a Solymosi Eszter esetéé.

Ki fog-e akár az egyik, akár a másik deríteni? – Egyelőre kétesnek látszik. De a réstleső igazság szolgálja az idő s az idő valamikor meg fogja tenni a kötelességét e borzalmas eset szolgálatában is.

(1883 jún. 21.)

GYERMEKEINK.

A rémes eset hallatára, melynek színhelye ma a Városliget volt, méltán megdobban a mai szülék szíve, megmozdul a lelkiismerete. Hat fiatal ember, a legidősb tizennyolc, a legifjabb tán tizenöt éves, arra szövetkezett, hogy pénzét, ami akad, együtt mulatja el. Meg is tette egy pár hétig, megesett az is, ami előrelátható volt, hogy az ily gyermeklegényeknek hamarabb elfogyott a pénzük, mint a mulatókedvük. A tegnapi napra már nemcsak semmi sem maradt, hanem tán el volt mulatva a néhány további ünnep- és vasárnapra szánt költség is. Mit kezdjen az ilyen modern ifjúság, amely alighogy az élet küszöbéig ért el, már részvénytársaságot alapít a közös mulatásra? Túrhetetlennek találja a pénztelen állapotot, a kimerült pénzforrásokat, utolsó előlegén forgópisztolyt vesz és elhatározza magát a tömeges öngyilkosságra. Együtt mennek ki hatan a Városligetbe, ott kettő végre is hajtja magán a borzasztó ítéletet, négy szerencsére elbátortalanodik a véres látványon és visszamenekül a Haclesz végzetes küszöbétől az életbe. A dolog megtörtént s hogy történt meg, részletesen más rovat alatt van elbeszélve.

Molière harmadfél száz esztendővel ezelőtt mondatja el egyik hősével: «Nincs többé igazi gyermek ezen a világon!» Pedig mily ártatlan a maga gyermeki fufangjával a kis Lujzon, aki miatt ez a frázis leíratott. Ma

már igazán alig van gyermek. Szignatúrája a mi korunknak két kegyetlen pusztítás, amelyet véghezvisz: az illúzió és a gyermekvilág szívtelen elpusztítása.

Gyertek velem a Petőfi-térre, az Erzsébet- vagy a József-térre, gyertek a múzeum-kertbe, gyönyörködjünk a fővárosi gyermekvilágban. Ott sűrögnek a kicsikék, odaküldik őket a tavaszi levegőre.

De gyermekek azok?

Nem. Megannyi báb. Mintha a Brunner kirakatából szökött volna el valamennyi. Nem is báb, hanem majom. Csupa csipke, plisszé, fodor, rakott ránc, tunika, panier, bábé kalap, szalag, selyem, atlasz, színes harisnya, hímzés, gyöngy, sőt ékszer, a legválogatottabb kelme, a legdivatosabb szín . . . Ott pompáznak, méregetik egymást, szólítják egymást, nem játszanak, hanem ruhájokra vigyáznak, kevélykednek és pávászkodnak. Eszem ágában sincsen azt mondani, hogy a szülék az ártatlanok lelkével nem törődnek; de végre is első a cifraság, második a zongoramester, harmadik az idegen nyelvek; ami fönmarad, az a gyermeké.

Csak a lányokat írtam le s azoknak – kibontott világos hajukhoz, nevető szemükhöz, angyalarcocskájukhoz még egy kicsit illik a cifraság. Azonban a fiúk is éppen ilyenek. Kiöltöznek világos fehérbe, kapnak hozzá tegethoff-övet és sötétkék harisnyát; ilyen kombinációkban mennek végig az összes színeken hiú mamáik. Éppen most láttam egy nagyfejű, legföllebb hároméves fiúcskát az Úri-utcában teljes – katonadíszben, kivéve, hogy a nadrágja volt kurta s lakk-csizma volt szerencsétlen lábacsájára kényszerítve.

Hát még télen!

Már a harmadik évben táncmester elé kerülnek

minézet, gavotte-ot és marinot tanulni. Az apró majmok beoktattnak, a kis leánykákkal úgy bánni, mint «kisasszonyokkal». Tenu-t kell tudniok, elegáns tartást; módosan lépni; urasan, tempóval meghajolni; az első, a második állásba vágnia magát s a mama elé állani, mintha nem kezét csókolni, hanem udvarolni kellene neki. A nyomorult kicsikék e dresszúráját azután megkoronázza a «jelmezes bál». Hetekig tart a lótás-futás, kinek a gyermeke miben jelenjen meg; a sírás-rívás, hogy a Lacika szebb lesz, a Tinike elegánsabb, a Biri ruhája drágább, a Nelkáét Monaszterly csinálja, a Dusi inkább el sem megy, semhogy a mama kontárkodja össze cipője csokrát s így tovább. S mikor eljön a nagy nap, összesereglenek a kis bolondok a nagy bolondok örömeire, gyönyörködnek egymásban és nem jut eszükbe, hogy a gyermekeket ifjúságuktól, naivságuktól, ártatlanságuktól rabolják meg. Táncmester és hiú szülék azzal ámitják egymást, hogy ez a táncművészet az igazi ortopédia, itt egyenesedik ki igazán a gyermek, itt tanul nemes, szabad, könnyű tartást és mozgást, biztos föllépést és elegáns tournure-t. Pedig nem tanul egyebet, mint feszességet, affektálást, irigykedést, keresettséget, neveltséges kapaszkodást és öreghetnémséget.

Ami a gyermek testi fejlődéséhez kell, azt megtanulja a szaladgálásban, cicázásban, labdázásban, fürdésben, famászásban és esetleg az okszerű testgyakorlásban, utóbb a vívásban. Táncolni ráér megtanulni később, mikor már árkot ugrani, labdát dobni, cicázni nem illik, nem is elég mulatságos; mikor a tánc lesz a kiválasztott mulatsága. Semmi szükség arra, hogy a test időelőtt elegánsabb dresszurájáért, mint az örökséget egy tál lencséért, eladjuk a lélek szabad és természetes

fejlődését. Ha a 16-20 éves kor szórakozásaiba és hívságaiba vonjuk bele a gyermekvilágot, akkor ne csodálkozzunk azon, ha viszont a 15-20 éves süldő-gyermekek a 20-30 éves kor élvezeteit hajhásszák s kimerülve, kiábrándulva, életök-unva számolnak le az étellel, mielőtt még igaz joguk lett volna hozzá. Ez egy neme az erkölcsi lopásnak, erkölcsi sikkasztásnak s hőseik, meglopva gyermekjoguktól, még meg sem szüntek gyermekeknek lenni, viszont meglopják, vagy kielőlegetik magoknak azt, amihez csak egy későbbi kor adna nekik jogot, – 18-20 éves korukban végére jártak erkölcsi tokéjöknek, amely nélkül sivár, unott, becstelen az élet.

Ez a városligeti tragédia háttere. Ezen rajzolódik le ama hat ifjú ember gyászos alakja. Mindegy, ha egyik sem is vett részt a táncmester jelmezes báljában. Ők is azt a levegőt szívják, melyet a szülék oktalan hiúsága és a táncmesterek szemfényvesztő hipp-hoppja fertőztet meg vészessé.

«Nincsenek többé igazi gyermekek a világon!»

És miért? Mert nincsenek igazi szülék.

(1883 jún. 26.)

JÓKAINÉ JUBILEUMA.

Semmikép sem szokatlan, sőt éppenséggel divatos az az ünnep mai napság, melynek színhelye holnap a Nemzeti Színház lesz. Ha az ember miniszter, akkor elég tíz év, ha jó komédiás, akkor huszonöt arra, hogy a halhatatlanság első rátája kiutalványoztassék a fáradt halandó részére.

Aki igazán nagy, aki valóban művész, aki utalvány nélkül is halhatatlan s aki ékes is az igazi nagyság erényeivel: szerény és önzetlen; büszke nemes művészetére, nem pedig hiú a tapsra és vásár zajára . . . azt ötven éves munkája végén találja meg a tolakodó nemzedék, hogy térdet-fejet hajtson neki. De ott aztán nem is ad, hanem vesz; ott nem oszt dicsőséget, hanem részesül benne. Nyújtjuk a fürtös babérkoszorút, hogy titkon szakaszthassuk egy-egy levelét a magunk számára; szórjuk a virágot, hogy magunk is rajta járhasunk egy tűnékeny pillanatig; fényében állunk a dicsőnek, hogy ránk esvén sugara, minket is meglásson a tömeg, melynek különben veszendő részecskéje vagyunk.

Ötven év egy művész életéből! Milyen kálváriája a léleknek! Ötven évig korbácsoltatni előre, nemesebb ambíciók által a mindennapi élet keretében, kicsinyes viszonyain, érdekeinek vásárján keresztül! . . . Ötven éve, hogy egy sugár leányka, tengermély szemekkel, a távoli dörgéshez hasonló, mélán morajló, zenés hang-

orgánummal az ajkán, emésztő tűzzel a szívében a deszkákra lépett, a magyar színpadra ... Boldog isten! Mi volt akkor a magyar színpad! Egy gyermekszoba, melyet óriások laktak. Kicsinyes, szűk és szegény: hosszúnak rövid, szélesnek keskeny, magasnak alacsony, egészben kényelmetlen és szoros. Színes papiros és aranyfűst a dísze, koldus a kenyere, kóborlás a sorsa, hazugság a dicsősége.

Ha az ember még ma is kishitűséggel, reménytelenséggel, lemondással találkozik a nemzeti életben: méltán kérdi elámulva magától: avagy mi tartotta fenn a lelket amaz elődökben, mi táplálta a reményeket, mi hitegette, kecsegtette őket nagyokat, akiknek illúziója a művészpályára csalta a holnap nap méltán ünnepelt hősét is? Se lármás dicsőség, se országos név, sem egy főváros tapsa, hírlapok istenítő trombitái, anyagi jutalom, társadalmi állás és kényelem, biztos öregség, semmi, semmi mindabból, amit a mai kor többkevesebb bőkezűséggel nyújt gyermekeinek. Semmi a kettős szent tűzön kívül, ami lelkökben elolthatatlanul égett: kívül a hazafiság és a művészi ihlet szent tűzén. Ez vitte, ez hajtotta őket a tüskés úton, ahol elvénzettek. Egy jutott közülök el közénk, akit holnap ünneplünk és ez az egy, ha nem mutogatja is, elhozta tövis-koronáját magával a múltból.

Coriolanusban lép fel – mily omen! – a Nemzeti Színház Coriolánája!

Nem akarom a római hölgy szívéből felszabni a ruhát, mellyel sebeit takarja, midőn elejbénk lép, csak futólag érintem a sebet, melyet egy nagy múlt e nemes alakja némán visel, keze nyomát az újabb, a hálátlanabb nemzedéknek.

Az a szellem, amely a kérlelhetetlenül elhaladó s mindenben romboló időt mintegy kijátszva, neki szeme közé nevetve, hatalmát ellensúlyozva, a Nemzeti Színház díszének, Prielle Kornéliának örök otthonává dekretálta a komoly múzsa e műüntézetét, amelyből ki nem öregszik, ki nem múlhat, ahonnan csak a halál ragadhatja el, – azt hiszem, e szellemet Paulaynak hívják; dicsőség neki érte – e szellem nem lakozott mindig ama falakban. Egy sánta néptribun plebejus felfogása uralkodott benne egy pár olympiással ezelőtt, hadba vitte a köznapi ízlést az arisztokratikusabb művészet ellen és – detronizálta a tragikai múzsát. Jókainé, a tragikus gárda utolsó tagja, lefordított fáklyával távozott el a házból, mint Coriolán Rómából, nemes botránkozással, szent haraggal a szívében. De egyszeregyszer visszatérve régi dicsőségének helyére, nem a volszkusok hadával és sújtó bosszúval jött Rómára, hanem dicsőségét hozta oda, az elvitt fáklyát: bevilágítani egy pillanatra a nagyobb múltba, felgyújtani a szíveket új lelkesedésre, harcra tüzelni az új nemzedéket az eszményért. Jókainétól nemcsak a művészetet tanulhatjátok meg, hanem azt is, mint kell élni a művészetért. Saját egyéni dicsőségénél nagyobb becsben tartotta magát művészetét, melynek becsületéért lemondott tapsról és dicsőségről, lemondott magáról a művészetről, lemondott az életről. Mert a művésznek a nyilvánosság az élet, nem a művészetnek élnie több a halálnál, mert a halál a béke: a szív nem dobog, nem fáj, nem vérzik.

A művésznek, aki pályájáról időnap előtt vonul vissza: minden koszorúja, amit valaha fejére tettek, töviskoronájává változik . . .

Ezt holnap egy órára elfelejtjük . . . Tartok tőle, hogy utóbb is keveset fog eszünkbe jutni... De mind-egy! A csatáknak halottjai vannak. Minden elmúlik: öröm és szenvedés, kín és gyönyör. Boldogok, akik magok nem mulandók. Amíg a nemzet él, a Jókai-pár csillagként fog ragyogni égi boltozatán.

(1883 nov. 30.)

BERECZ JÁNOS.

Mire e soraim napvilágot látnak, Berecz János nem ember többé, hanem egy fizikai bomlásnak indult anyag; fővárosi olvasóink körülbelül akkor veszik kezükbe ez ujságlapot, amikor a gyilkos szövetkezet e forgója, mint társai közül utolsó rálép a végzetes dobogóra, ahonnan már idegen kezek veszik le, hogy szégyennel tetézett nyugvóhelyére szállítsák. A kriminalisztika meg fogja őrizni nevét, a büntetőjog foglalkozni fog esetével, minket, midőn utolszor számolunk le vele, más körülmények indítanak e cselekedetünkre.

Az orvosok holnap föl fogják fűrészelni ez ember koponyáját, hogy megkeressék alakulásának abnormitásait, melyek eltévedt erkölcsének magyarázatát adhatnák; fognak találni dudorodásokat, szemcséket, izzadmányokat, melyeket följegyeznek, de ez alakulások oki összefüggését a cselekménnyel, mely Bereczet az akasztófára vitte, csak állítani fogják, kimutatni nem lesznek képesek. Berecz már csak mint gonosztevő vonta magára a jogi és orvosi tudomány embereinek figyelmét és a lélek búváraiét. Homályban lett, homályban ólt, egész fejlődésének története, amely kulminált egy cégéres büntettségben, ismeretlen az emberek előtt. Gyermekkorának epizódjai: hány ütés, esés, minő betegség, minő példák és minő tanítások; utóbb mily pajtáság, mily viszonyok, mily erkölcsök formáltak

agyvelejét, azaz gondolkozását, szívét, azaz érzéseit; és végül embernyi ember korában mely tapasztalatok érlelték lelkét oda, ahol végezte: ez mind önála számításán kívül esik.

Nemzeteknek, az emberiségnek nagy alakjait bölcsőjüktől nagy tetteikig kísérik a bűvárok, a gyermekben keresni már nyomait a férfiúnak. Apja, anyja, családja lesz vizsgálat tárgyává, hogy az áldások forrása kideríttessék, amelyek jelleméből, tehetségeiből ömlöttek korára, kortársaira. A társadalmak átkos alakjaival szemben beérjük gonosz cselekedeteik ténybeli kiderítésével, hogy kimérhessük számukra a büntetés kellő mértékét. Nem kérdezzük, nem kérdezhetjük: miképpen lett gyilkossá, csak azt, hogy az-e valóban? És ha az, akkor ott van a kódexben a paragrafus, ráolvassuk és felakasztjuk.

És holnap akasztunk mindjárt egyszerre hármat.

Az ember tele van bűnnel, hibával. A társadalom tele van emberrel, tehát a társadalom tele van bűnnel, hibával. Világos, hogy a társadalom intézményei is tele vannak a társadalom tulajdonságaival. De tartozik magát védeni s nem védheti magát mással, mint ama saját intézményeivel, amelyek tele vannak saját tulajdonságaival.

Ebből magyarázatok meg magatoknak azt a csodás jelenséget, hogy amíg a nép a gyilkosság napján, izgalma alatt egy rémes éj eseményeinek beáll a rendőr mellé rendőrnek s ha a bűnöst megfogja, képes a foglyon rögtön kegyetlen igazságot is gyakorolni; addig ma egy évi eljárás hosszadalmassága után százalma helyet cserélt s a törvényes eljárásban nem az igazságot látja többé. Amit hajlandó volt elkövetni szilaj fölháboro-

dásában maga, azt ma gáncsolja, hogy elköveti bölcs és részrehajlatlan bírák ítélete alapján a társadalom által kirendelt végrehajtó hatalom. Asszonyok sírnak az utcán, kezökben a gyilkosok arcképével. Mondhatatlan, lázhoz hasonló izgalom tartja fogva a lelkeket, a rendőrség óvó intézkedéseket tett, mert nem tartja lehetetlennek, hogy az idegesen felzaklatott nép kihágásokra ragadtassa magát. «Hármat egyért: ez nem igazság!» Ezt a mondást saját füleimmel hallottam. A tömegek impresszionabilitása, eleven képzelő ereje, a halál félelmes titokzatosság a, az akasztás által való undok megsemmisülés képe, ezer apró körülménnyel szövetkezve végzik munkájokat a hangulat ilyenén átalakításában és a társaságban halványan ül a szánalom alakja, táplálva a többi tényezőket kiapadhatatlan forrásaiból. Nem válogat ez a csodás lakója az emberi szívnek s egy adott pillanatban odaszegődik a legalávalóbb, a legelvetemedettebb gonosztevő mellé.

Nem volt valóban egyhamar, reméljük: nem is lesz, a magyar bűnkrónikának ehhez a maihoz hasonló esete, akár az áldozatát, akár a hőseit tekintjük, kik között kétség nélkül Berecz János az, aki az ügynek jelentőségét megadja.

Ez az ember a társadalom egy más, műveltebb rétegéből sülyedt le az élet iszapos fenekéig. Amonnan magával hozta ama tulajdonságait, amelyek, ha fölfelé, a tisztultabb rétegek felé veszi szerencsés csillagok vezérlete mellett útját s nem lefelé sodortatik, nyilván fatális körülmények és jellembeli tulajdonságok által, talán érdemes és hasznos szerepre juttatják vala. Eszének, amellyel társait és bűnös vállalatukat kezdetől fogva felsőbbiséggel kormányozta, amelynek hideg-

ségét a vizsgálat alatt is csak egy pillanatra vesztette el mely azonban gyorsan visszanyervén hatalmát, megrendíthetetlen figyelemmel ült helyén egészen az utolsó ítélet kihirdetéséig: ennek az ő eszének műve a nagy izgalom és jelentőség, amelyre az ügy vergődött. Démoni erővel terrorizálta társait, akik tekintete delejességének engedelmeskedtek az utolsó pillanatig. Nem vallottak rá, a szó szoros értelmében; magokat bűnösöknek vallák, sőt egymásra vallottak ketten, Spanga és Pitély, áldozatuk megfojtásának körülményeire nézve; de ami «a Jánost» illeti: őrá csak enyhítő körülményeket mondtak el. Hogy még mikor bementek is, intette őket, hogy ne bántsák a kegyelmes urat szükség nélkül. Sőt Spanga az első halálos ítélet kihirdetése után is újra elmondta néhány szóban, hogy ő és Pitély bűnösök, de «a János ártatlan a gyilkosságban». Csak ma reggel, mikor reményvesztetten kivezetettek a törvényszék terméből, csak ma fordult Pitély, szúrós, fekete szemeinek gyilkos tüzét szórva, Bereczhez s monda: «Kutya, tééretted köll nekünk meghalnunk!»

És valószínű, hogy ez a legőszintébb szó, amely e megrögzött legény duzzadt ajakán elfogatása napja óta kiröppent!

Rajzolja le maga elé az olvasó a helyzetet.

Berecz, mint Mailáth cselédje, a háznak s gazdájának minden szokását tudja; belopja lakására elsőbb a szükséges eszközöket; majd kiválasztott gyilkostársait, kiket ott rejtegetett az alkalmas óráig. Nyilván gondja volt rá, hogy minden védelmi eszközt a szobából eltávolítson. A végzetes óra végre üt. Berecz szólítja cinkosait, megadja végső utasításait, bebocsátja őket

a szobába s amint ott benn vannak, rajok zárja az ajtót!

És most?

Mit csinál?

Tán az ajtóhoz teszi fülét hallgatni az ott benn lefolyó tusát, hogy ha kell, bemenjen segíteni? Mert hiszen az is megeshetett volna némi szerencsével, hogy Mailáth kicsavarja az egyik gyilkos kezéből a kést, beleüti a másikba és a kimerülésig viaskodik azzal, aki még szemben áll vele. Ez esetben könnyen meglehet, hogy Pitély vagy Spanga segélyhívását hallja vala Berecz az ajtón hallgatózván.

De Berecz aligha hallgatózott az ajtón. Ez a ravasz gazember nyilván elment a szobájába. Ha zaj támad, őt ott hadd találják! Akkor sompolygott vissza, amikor már bizonyos volt, hogy minden a kiszámított terv szerint ment. Kieresztette a ketrecből a fenevadakat, egy pillantást vetett a marcangolás színhelyére, hogy minden rendben van-e, nem maradt-e ott áruló bűnjel, – s aztán, mikor emberei a készen tartott menekülők kibújtak, ismét visszasietett szobájába, lefeküdt s a strangulált főúr szomszédságában a süket éjben ott feküdt, álmatlan, lesve egy darabig, nem támad-e láрма a menekvő gyilkosok útján, megáll-e terve egész reggelig, amikor az ő dolga lesz elsőnek kiáltani ki az ébredő világba, hogy a palota rémes gyilkosság helye lett az éjjel.

És terve sikerült reggelig!

Miért ne hitte volna, hogy sikerülni fog ma reggelig is? Hogy ez egy hajszálon függött-, mutatja az ő kiszámításainak példátlan pontosságát. A bírák egyik fóruma is megingott e merész gazember számításaitól. Csoda-e,

ha az ingatag tömeg hangulata átcsapott ez épp oly vakmerő, mint eszes és érdekes gonosztevő javára, aki ma reggel is még, amint a közönség mellett elvitték, azt mondta: Nem hittem, hogy már nincs igazság Magyarországon!

Pedig valóban, sohasem volt több annál, mint amely a büntető kódexbe beleolvasta Berecz fejvesztését. Ez az ember tanulás nélkül remekelt. Múltjában rovatlan, első tettében már zseninek mutatkozott a gonosztevés mesterségében. Társai nála nélkül tolvajok, rablók, útonállók, bitang, éhbetlen, garázda söpredék, csakis az ő társaságában gyilkosok. Spanga és Pitély rábízták magokat Berecz eszére; Berecz ezeknek a kezét és vad ösztönét vette magának bérbe. Ez a három csak egy ember voltaképpen, akiben a gyilkos le van fejezve, ha Berecz feje lehull.

Ha igazságos a halálbüntetés; ha a társadalomnak nemcsak hatalma, hanem joga is van az önvédelem és a bosszú e végső nemére, akkor szánhatja akárki a nyomorultakat, akiknek élete és halála gyász és gyalázat volt, de a szánalom jogosult tárgya csakis az a gyász és gyalázat, amely az emberi társadalomban tenyészik, nem egyszersmind a provokált társadalom igazságtétele is.

(1884 febr. 23.)

A DINAMITOSOK.

Sűrűen jár a híre, hogy az európai kormányok szövetkezni próbálnak a dinamit ellen. Ez természetesen alig jelenthet többet, mint hogy a külön-külön országok és birodalmak közt a rendőrség nemzetközi érintkezését könnyebbé, közvetlenebbé tegyék. Talán diplomáciai rendőrállomások fognak szerveztetni: a nagy követek «katonai attachéi» mellé «rendőri attachék» fognak ki neveztetni, akik direkt összeköttetésre fognak feljogosítottatni az illető helyi rendőrség elöljáróival. A különféle fekete, vörös és egyéb bandák nemzetközi szervezetével szemben ez a dolog félig-meddig természetesnek is látszik. A fegyverek nem egészen egyenlők mostan a küzdő felek közt. Egy elszánt bádogos legény, aki Bécs vagy Budapest egy külvárosa valamely utcájának házában szerény hónapos szobában lakik, közvetlenül levelez New-Yorkba, Genfbe, Londonba, Szent-Pétervárra. Jelszókat, tanácsot, pénzt és titokzatos postai küldeményeket kap innen is, onnan is. Ha valahol megszűnt a tartózkodás rá nézve barátságosnak lenni: anarchista jelszával tovább jut és hamarabb talál barátokat, mint bádogos mesterségebeli ügyességével. Ha menekülnie kell, úgyszólván kézről-kézre adják őt s ha megszorul, pénzzel segítik. A szocializmus híveitől le a terroristáig – mindenütt biztosan számít rokonkeblekre. És ha e szövetkezetek egyik árnyalata

a társadalom elleni harcot guerilla-módra a rablás és gyilkolás mesterségével indítja meg, csak abban különbözik rabló és gyilkos elődjétől, hogy nem az országutakon és nem a Bakonyban, hanem népes városokban és nemcsak személyes szükségeinek fedezése végett, hanem *elvekért* cselekszi azt, amit Sobri Józsi és Patkó Pista cselekedtek meg. Van egy egész tudományos szisztémája, van egy Kátéja, amelyben találékony szellemesen fejtték meg e modern mesterség jogosultságát.

Igen különös gyermeke ez a szociálistikus mozgalom mindenféle árnyalataiban a mi művelt századunknak. Az ember félve teszi fel a kérdést: csakugyan a század felvilágosodása és műveltsége szülte-e? Az-e apja is, anyja is, vagy csak egyike a szülőknek, míg a másik más tényező?

Én, ha a történelmen végigszalasztok egy tekintetet, nem vagyok hajlandó hinni a mi világunknak sokat hánytorgatott romlottságában oly értelemben, mintha romlottabbak volnánk előző korok nemzedékeinél. A biblia elbeszélései, a görögök s a rómaiak története, a középkor több százada mutatják, hogy a világ nem szűnt meg egy pillanatra sem Ádámokból, Évákából, Káinokból és Ábelekből állani. Ma is csak abból áll. És ha a mai kor terroristákat és anarchistákat terem, ennek oka az, hogy az idők iránya fölkelt, létrehoz és megnevel az emberekben vágyakat, amelyeket intézményekkel nem képes se kielégíteni, se mérsékelni. Mit csináljon hát a szegény társadalom e dilemmatikus helyzetében? Azt csinálja, amit mindig csinált: megpróbálja elnyomni; fölállítja, szaporítja, privilégiumokkal látja el és nemzetközi összeköttetésekbe helyezi a – rendőrséget.

Ez természetesen nem gyógyítás, ez csak megfékezése a bajnak, amely időhöz van kötve s amelynek hamarabb végének kell lenni. Mert a külső ellenség ellen egy hadsereg, a belső ellen egy másik: ez több költség, mint amennyi sokáig elbírható, his ha a terroristák nem engedik magukat viszont terrorizálni, akkor innen-onnan odajut Európa, hogy a békét és biztosságot szerető ember jobban fogja szeretni a békét és biztosságot, mint a szabadságot s elmegy olyan népek, esetleg barbárok közé lakni, ahol a *tekintély* még nincs oltáiról ledöntve, habár a nép butaságban és szolgaságban él is. Ott bizonyos legalább az, hogy rablásra és gyilkolásra csak a gonosz hajlandóságú emberek vetemednek, nem pedig ábrándozó, idealista népek – elvekért.

Eóma – a régi Róma – lakosságának egy nagy része már szocialista volt. Az isteni köztársaság honosította meg, a császárság tartotta fenn a – gabnakiosztást a római proletariátus számára. A világ e középpontjának olyan gabonátárai voltak, hogy megtöltetvén, hét évre el volt látva a római polgárság élelemmel. Százezerekre ment mérőkben az évi gabona-jutalék, amely kiosztatott. Ha mégis gondatlanság vagy rossz számítás az éhínség veszedelmébe sodorta Rómát, kész volt a zendülés és a hatalmas császárok trónja recsegettropogott az éhesek üvöltésétől. Nem kormányválság, hanem valóságos császárválság volt ilyenkor Rómában.

Ki mondja, hogy nem a maga szocializmusának a kérdését oldotta meg ekképen Róma?

Párizsban a rongyszedők és a szemetesek kérdése majd ilyen jelentőségre emelkedett az utóbbi időben. De a helyi zendülések ellen az államok fegyverkezve vannak, jobban, mint Róma. Hanem a nemzetközi

dinamit nem zendül, a nemzetközi terrorista nem a cézárokat fenyegeti. A csizmadiamester, az ékszeres a boltjában, a rendőr az utcán, a békés polgár hazamenőben, a pénz posta-szállításképpen, a rosszul fizetett hivatalnok a posta, telegráf és vasúti épületekben, hová a pokolgépek becsempésztetnek, szóval senki sehol nincsen bátorságban a divatos rajongóktól.

Mi az, ami e lázkelte állapotot meggyógyítja, mi az, ami megszünteti?

Erre még a modern törvényalkotás, a társadalom reformerei: maguk a dinamisták sem találták meg a formulát.

A szabadság nem kevesebb, hanem mindig több lesz; a forgalom mindig könnyebb, az élet élvezeti hozzáférhetőbbek s ezzel szemben, nem ugyan a megélhetés lesz nehezebb, – mert ma egy élelmes és munkás ember százszor könnyebben értékesítheti magát, mint a régi időkben – *de a kínálkozó gyönyörökről való lemondás több lelkierőbe kerül; a megsokszorosodott s mindenkire közelebb lépett élvezetek nélkülözése kínosabb, elkeserítőbb.*

Ebben fogamzik meg a társadalom élvező részének gyűlölete a nélkülöző részben; az élvezetszabadság pedig növeli az étvágyat, növeli a gyűlöletet és terjesztését ezerszer megkönnyebbíti.

Hol a remédium?

Nem tudok rá megfelelni. Tudom, hogy nem a represszív rendszabályokban. A szabadság itt-ott megszorítható, de nem mindenütt, s ha a zsarnokság hazájában, Oroszországban megszorítja a hatalom a maga nihilistáit: Svájcban, Angliában, Amerikában nem fér hozzájuk. S a destruktív elemek nemzetközi szövetsége egy oly ideális hatalom, amelyet kiölni akkor sem

lehetne már, ha még ott is hozzájuk lehetne férni. Az állami intézmények egy krízise ez, krízise valószínűleg a szabadság kérdésének, mert az általános szabadság hozta életre. Elöttem egy bizonyos: vagy talál a szabadság remédiumot a maga kórságára, ami azt jelenti, hogy katasztrófák nélkül, saját tanításai keretén belül lesz képes megoldani e kérdést; vagy nem talál s akkor unokáink egy borzasztó viharos időre fognak virradni. Az emberi bestia ki fogja magát ismét tombolni, amíg alélva a katasztrófát túlélendő hatalmak karjaiba hull, hogy ismét egy századig áldozata legyen bűneinek vagy gyámoltja jobb erőneiknek.

(1884 márc. 13.)

AKADÉMIAI TÖRTÉNETÍRÁS.

Az Akadémia megmozdult. Lelkiismerete-e, abbeli vágya-e, hogy tegyen végre valamit, avagy a pénz veti-e fel, vagy hogy mindez összevéve és még valami: nehéz volna megmondani. Bizonyos, hogy a «még valami» is szerepel felhívásában, amely előttem fekszik. Ha a királyfi egy fiókakadémiát csinál közös színezettel Magyarország és Ausztria jelenének megírására, az Akadémia illőnek tartja vállalkozni arra, hogy megírassa egy monumentális műben hazánk múltját. Ez az a valami. Van hozzá, azt mondja, hála isten, pénze és van hozzá munkása is.

Trefort Ágost, Pulszky Ferenc, Ipolyi Arnold, Szilágyi Sándor, Pesty Frigyes és Fraknói Vilmos akadémiai tagok teszik az indítványt, hogy a történeti osztály küldjön ki egy öt tagból álló bizottságot a részletes terv és költségvetés kidolgozására.

«Az Akadémia tagjai körében – úgymond az indítvány – régóta élt az óhajtás és nyilatkozott ama kötelesség érzete, hogy hazánk történeti múltja és műemlékei ismertetését az Akadémia a nemzetnek olyan monumentális műben nyújtsa, mely a tudományos kutatások eredményeit feldolgozza és egyúttal a felsőbb irodalmi forma követeléseit kielégítse, fényes műmellékletekkel ellátva és a nyomdászati technika igényeit ki-

elégítve, a nemzeti kegyelet méltó kifejezése és hatalmas apolója legyen».

«A történeti és archeológiai bizottságok két évtized óta folytatott munkássága ily mű létesítésének előkészítője volt és immár biztosítékaul szolgál.»

«Egyúttal állami létünk ezredéves ünnepének közeledése is az Akadémiára azt a halaszthatatlan kötelességet rója, hogy a nemzeti ünnep emeléséhez az egész nemzethez szóló művel járuljon, amelyben az összes szakférfiak közreműködését igénybe venné és egyszersmind az összes műmellékletekiiek magyar művészek és mesterek által előállítását lehetővé tenné.»

«És mikor a korona jövőendő örököse, a jogarára várakozó királyfi a magyar állam jelen állapotainak ismertetésére fényes munkában vállalkozik, ennek kiegészítése: a nemzet múltjának illusztrálása az Akadémia kétségtelen hivatása, melynek betöltésével nem szabad késnie.»

Íme egy nagy terv, egy nagy terv, egy nagyon nagy terv, egy impozáns szándék tanúságot tenni arról, hogy tudunk még nagyot, legalább – akarni! Van már egy nagy akadémiai – szótárunk; legyen egy nagy akadémiai történelmünk is. És ha meggondoljuk, hogy az egyesek tevékenysége ezen a téren már teljesen ki van merítve; ha meggondoljuk, hogy történelmi irodalmunk példátlanul gazdag, hogy jelentékeny historikusoktól csakúgy hemzseg az irodalmunk, hogy az elmúlt évtizedek megajándékozták már a nemzetet mindazzal, amit egyes szaktudósoktól várni lehet és követelni szabad; ha meggondoljuk, hogy már van egy Péczelynk, egy Horváth Mihályunk és csaknem egy Szalaynk is – hát valóban itt az ideje annak, hogy az Akadémia a

rendelkezésére álló jelentékeny historikusok nagy szá-
mával elkészíttessen egy monumentális művet, amely-
nek költsége belekerüljön 100,000 forintba s amelynek
ára legyen ötven forint, hogy legalább ötven ember
megvegye s a nemzet nagy legyen és dicső! . . .

Engedtessek meg nekem, hogy ne lelkesedjem ezen
az illusztrált szörnyeteg terven. Értem, nagyon értem
én az Akadémiát, amely nem tudja, mit csináljon a
pénzével; de attól tartok, hogy az Akadémia nem ért
engemet.

Az igazság az, hogy nincsen több olyan akadémia,
mint a mi Akadémiánk, társasága néhány igazi tudós-
nak és egy tömeg dilettánsnak. Nem szemrehányáskép
mondom, csak konstátalom, mert szükségem van rá
okoskodásomban, amely a következő.

Ha nincsen több ilyen akadémia Európában, miért
akar hát Akadémiánk is éppolyan akadémianak lenni,
mint a többi akadémiák Európában? Nem világos-e,
hogy egy francia akadémianak, közepette a gazdag
múltú és virágzó, pezsgő jelenű francia irodalomnak,
élén egy 36 milliónyi nemzetnek, más feladata van,
mint a magyar Akadémiának, melyet szegény és
szerény irodalom vesz körül s mely egy hét milliónyi
lélekből álló faj nyelvén egy tizenkét milliónyi nem-
zet számára van hivatva küldetést végezni?

Aki ezt föl nem fogja, annak azt kell vitatnia, hogy
az Akadémia egy abszolút lény, amely mindenütt a
világon ugyanaz s amelynek az élethez, amelynek
nemzetéhez semmi köze. Akkor a tudomány nem
nemzeti, nem magyar, az Akadémia is csak tudós és se
nem magyar, se nem nemzeti.

Énnekem van fogalmam egy magyar akadémiáról,

de annak nem ideálja az, amely a monumentális illusztrált történelmet tervezi. Ezt, ha megvolnának is a kellő munkaerők hozzá, meddő vállalatnak tartanám. Ezt hiú, ábrándos, céltalan erő-, pénz- és időpazarlásnak tartanám még akkor is, ha bolondos gondolat nem volna egy nemzeti történelmet – szerkeszteni! Mit jelent ez? Hány történetírói individualitás adná belé a lelkét *egy* történetbe? Hiszi-e valaki, hogy Szabó és Fraknoi, hogy Salamon és Thaly szelleme ádáz háborúságban nem volna egymással, hogy a nemzet történelmének felfogása a más-más író tollából eredt részekben egymásra – *sit venia verbo* – nyelvet ne öltene? Micsoda akadémikus történet lenne az? Az illusztrációkat hozzá valóban csakis az élclapok illusztrátoraival lehetne elkészíttetni.

Egy magyar akadémiának érintkezésbe kellene lépnie az étellel. Elég, ha fele erejét szenteli közvetlen a tudományoknak; nagy missziót teljesítene, ha a másik felével az élet, viszonyaink közvetlen szolgálatába lépne.

Remélem, nem várja tőlem senki, hogy részletes programot adjak; ez a program röviden úgysem volna sommázható. Aki azonban meggondolja, hogy a magyar faj tömegei a Duna és Tisza között a legprimitívebb kultúrai állapotban vannak; aki meggondolja, hogy városaink nagyobb része, amennyiben nem érdemetlen a városi névre, vegyes lakossággal bír, de erős hajlandósággal a megmagyarosodásra; aki meggondolja, hogy a pór-nép más részei áthatolhatatlan tömegekben mozdulatlan hevernek idegen mivoltukban: az hamar meg fogná tudni mondani az Akadémiának, mit tegyen fölösleges pénzével. Nem cifra, a rendelkezésre álló erők nagy részénél fogva tökéletlen, maga tervezése

szerint bensőleg ellentmondásos, terjedelménél és kiállításánál fogva drága, hozzáférhetetlen és impraktikus akadémiai történelemre, hanem az egyszerű, jó, olcsó, érdekes, tanulságos, okos és kedves olvasmányok tömegére, ezek elterjesztésére van szükségünk. Amit a magán-vállalkozás nem bír vagy csak drágán: erre van szükségünk. Népszerű könyvekre; olcsó tudományra, hozzáférhető ismeretekre, minden osztályok számára; oktató, útbaigazító, mesterségekre készült szótárakra, ismerettárakra, kézikönyvekre, amelyeknek haszna van az életben. Az az akadémiai illusztrált történelem, az egy cifra mente lesz, amely azonban csak fogyatékosan fogja eltakarni a – piszkos inget.

Ha majd a magyar nemzet számban és műveltségben ott áll, ahol a többi európai nemzetek, értvén ez alatt, hogy ez ország összes intelligenciája magyar, a nép minden határán egy magyar közérzettől áthatva lesz: akkor az Akadémia is lehet olyan, mint a többi európai akadémia: szolgálhatja a fenséges tudományt fenséges magaslaton, nem érintkezve az élet szennyes hullámaival, szolgálhatja minden luxusával, fényével, hiúságával és pedantériájával a tudománynak. Addig azonban szorítkozzék arra, hogy egy geniális történetírónak adjon zsenijéhez méltó feladatokat; de középszerűségek munkájára ne üssön illetéktelen bélyeget kegyeletes fogadkozásokkal.

A nagy szándék, akadémikus cím, velin papír és fényes illusztráció nem csinál a kis emberből nagy embert, a bolondságból bölcsességet.

(1884 ápr. 6.)

MUNKÁCSY ÚJ KÉPE.

Saját kálváriámnak, egy nagy betegségnek és hosszú rekonvaleszcenciának tizennegyedik hetében engedtetett csak meg első búcsúmenetelem a Munkácsy *Kálváriájához*. Fölemelve és megtisztulva jöttem vissza ez utamról, mint áhítatos búcsújáró, akép, mint egy tragédia katasztrófája, kimozdítja helyéből a szívet, de egyszersmind meg is enyhíti. A keresztfára feszített hős utolsó agóniája, isteni attribútumok által éppen nem enyhítve, rettentő; de sugárzó teste földöntúli fényt lövel, szereteteinek csoportja a keresztfa alatt megindító és lélekemelő egyben, míg ellenségeinek itt megdőbbsent, amott tépelődésbe merült, majd a lelkiismereti furdalás martalékává lett «diadalmas» tábora a fölfeszített tevé az eszme küzdelmében győztessé: kiengesztel. A kereszténység elhintett magva csírázni kezd, mert a hős örök feltámadását látni a római hadnagyban, aki a bámészok csoportjából kiemelkedve, lelkesen csügg a haldokló hős arcán, s a zsidófiúban, aki lelkevesztetten felejtkezik a lelkét Istennek ajánló mesteren.

Az egyházi festészet minden konvencionális és hagyományos segítő eszközei nélkül az elsőrendű szentképek legteljesebb hatását éri el Munkácsy ez új alkotása tisztán művészi eszközökkel: az alakok eszmei tartalmával és ennek szabatos kifejezésével, a csoportok

bájával és ökonómiájával; kompozíciója világosságával és klasszikus egyszerűségével. Ha úton, útfélen azt hallom, hogy az új kép nem mérkőzik elődjével, hogy annak már tárgya alkalmasabb volta is biztosítja a diadalt az új kép felett, melyben *máskülönb*en a festésnek ugyanaz a nagy művészete revelálódik: úgy én mindebben csak egy igazságot látok: az első kép nagy hatásának az igazságát. Ott új volt minden: nemcsak a kép maga, új volt Munkácsy és új volt az irány is, mely epochálisnak méltán mondatott. Itt, az új képnél, már csak a kép új. A tárgy, a festő, az irány már csak folytatása az elsőnek. A meglepetés nem szerepel tényezőként a hatásban, sőt inkább átadta a helyét egy másiknak: a várakozásnak. Mert az első kép annyira meglepte a világot; Munkácsy világraszóló hírének a harcát a halandóság ellen végkép eldöntötte; az újítás, a festés ez irányában, vita és fejtegetés tárgya lett; egy művész korunkban nagy elődei méltó társául ismertetett el, zsenije kétségen kívül zseninek kimondatott: mindez és még több körülmény hozzájárult, hogy amaz impozáns kép hatását a néző közönségben még jobban felfokozza. E külső hatást fölülmúlni csakugyan a lehetetlenség egy nemének látszik. Szerencsére Munkácsy és képei becsét nem a futólagos szemlélők, a csodálatára összefutottak hirtelen vett benyomásai és hevenyészett nyilatkozatai döntenek el; nem a divat láza, amely ünnepli a művészt a saját dispoziója és céljai szerint.

Szerény magamra az új kép hatása mélyebb, megkapóbb, lebilincselőbb és bevégezettebb, mint az első Krisztus-képé. E vallomásomnak nem merem azt az

érdemet tulajdonítani, hogy tehát az új kép becsebb is, mint a régi; de rám nézve – az. Én úgy érzem, hogy becsebb; becsebb különösen a kompozíciónak antik egyszerűsége és világossága, mégis gazdagsága és változatossága által.

A passió személyzetének nagy listájából kiszedni az alkalmas alakokat, ezeket csoportosítani a tragédia végső jelenetéhez: ez volt a főadat. A momentum, amely a vászonra varázsoltatott, az a nagy pillanat, mikor Jézus felkiálta: elvégeztetett! tehát a haldoklás végső pillanata.

Egészben a kép három csoportból áll. Az egyik csoportban vannak (a nézőtől balra) azok, akik lelkiismeretileg érdekelve vannak az eseményben: akik vádlók, bírák, tanúk, főladók stb. voltak. A kép jobboldali részén van a három keresztfa és Krisztus keresztfája alatt azok, akik szívszerint, *érzelmileg* vannak érdekelve: a három Mária és Szent János, Krisztus kedves tanítványa. E két érdekelt csoportot egymástól mintegy elválasztja a harmadik: a kíváncsi nép, az indifferensek csoportja, akik nem jöttek másért, csak akasztást nézni.

Az akasztásnak vége; a hóhér elvégezte a dolgát, egy pár rezerva szeget, amelyre szerencsére nem lett szüksége, szépen az övébe dugott, szekercéjét kezébe, létráját vállára vette. Menne is már, de megvárja, míg az «urak» mennek. Az egész kép egy mozgás jobbról, a Krisztus keresztfájától balra, a hegyről völgynek. A képet jobboldalt megnyitja egy futó alak: Júdás-e, a bolygó zsidó-e? Elég az hozzá, egy rőthajú, rőt-szakállú alak, akit a lelkiismeret kerget e helyről s aki menekül. Árulója volt az elítéltnak. Tanú volt-e

ellene, az mellékes. Egyik volt a kettő közül minden bizonnyal. Ezt követi lóháton Kaifás. Szép fehér lovon, világos ruhában. Menne, de egy láthatatlan szállal oda van kötve a felakasztotthoz; lovát megindítja, de maga hátrafordul a keresztfa felé, merész arca sápadt, szemei tüzelnek, idegesen vibrál két ajaka; mintha azt kémlélné, nem száll-e mégis le a keresztfáról az az ember? Lova érzi, hogy gazdáját valami hátrahúzza, megáll, idegesen kaparja a földet.

A lovasalakon innen két rendkívül szépen kidolgozott farizeus alak indul az akasztásról hazafelé. De az egyik, amelyik Kaifáshoz közelebb áll, nem tudja a lábát mozdítani. Háttal van a keresztfához, de gondolata a földhöz szegzi, mert odaláncolja őt az akasztotthoz. Soha arc és testtartás világosabban nem fejeztek ki semmit, mint ezéi e szókat: «Istenem, mit tettünk! Jót-e, rosszat-e?» Társa éppoly félreérthetetlenül feleli: «Mit volt mit tenni? A nép . . . Eóma . . .» stb. Így vannak indulóban tépelődés, lelkiismereti zaklatás közt, bizonytalanságban az első csoport alakjai; indulóban Jeruzsálem felé, de gondolatban, lelkükben nem képesek távozni attól, akit felfeszítettek. Ezekre sorakozik a kíváncsi nép, a sokaság, a látványra kitértek csoportja, természetesen félkörben, katonák által rendben tartva. Arcok sokasága a kíváncsiság és izgalom változó kifejezéseivel; de a két legszembeesőbb alak közülök, ugyanaz, aki mintegy festészetileg az első csoporthoz köti őket, tehát átmenetül szolgál, nem fejez ki semmi többet, mint ezt: «Vigyázz, most, no – most hal meg, nézz oda!» Ellenben e félkörben a kép közepén elvonuló csoport előtt áll úgyis mint képviselő-

jük, úgysis mint neutralizáló elem a bakó alakja teljesen indifferens képével. Úgy van odatéve, mint egy mécses, amely a saját lángja színébe borítja a világító körébe eső tért. Csodálatraméltó találékony-sága a művésznak, aki így mintegy semlegesíteni tudta a két érdeklett csoport közé tett sokaság tarka látványát egy alakkal, aki hivatalos mivoltának teljes közönyösségével és nyugalmával áll ott, fél háttal a keresztfák felé.

A keresztfák alatt van a harmadik csoport. A jobb-oldali lator profil állásban, Krisztus kétharmaddal felénk fordulva, a baloldali lator szemtül-szemben a nézővel, így vannak elhelyezve a keresztek. Krisztus keresztfája alatt négy főalak: Mária, Krisztus anyja, a kintől kimerülten, félholtan van elterülve s fiának szeggel átvert lábaira borulva, félarcú felénk; testén fekete köntös, fején fehér patyolat; ez a fájdalmas anya már se lát, se hall; maga is közelebb van a halálhoz, mint az élethez; tőle balkéztől térdepel Mária Magdolna, a megtért szép bűnös, égő hajával, égő szívével. Fiatal, forró vér jár ereiben, duzzadó élet lakik habos testében. Őt nem fosztja meg eszméletétől a fájdalom, ő nem terül el némán a keresztfák alatt; sőt sikoltásaival betölti a levegőt: hátraveti magát és körmeivel marcangolja szép arcát. Nem bír másképpen szíve kínjával: testi fájdalmakkal iparkodik lelke kínját túlkiabálni. A kettő mögött Mária Márta: nem anya, hogy felolvadjon a fájdalomban, nem fékezhetetlen fiatal vér, hogy magát sebezze; egy jó asszony, aki gyászol a gyászolókkal, sőt közbe-közbe tán egy vigasztaló szót is tud nekik mondani. Őt nem foglalja el fájdalma, hogy észre ne vegye, hogy a helyzetben

változás áll be. Felugrik, felnéz és rémülten susogja: «Boldog Isten, légy velünk, meghal!» Arccal az asszonyok felé, háttal mifelénk, de úgy, hogy profilban látjuk, áll János evangélista, Jézus tanítványa, vörös, földig érő köntösben. Egy kövé meredt alak, a férfifájdalom alakja, kőszobra. Nem jajgat, nem veri magát a földhöz, nem marcangolja magát tehetetlen kínban, csak áll mozdulatlanul, mereven nézve a földet, halál-sápadt arcán folynak néma könnyei s a világ nem létezik reá nézve e percben . . .

És itt vége van a képnek, következik a befejezése: a baloldali lator már meghalva, alatta egy kis parton egy római strázsa-katona, olyan közömbösen, hogy még csak fölállani sem tartja érdemesnek. A képet megnyitja baloldalt a menekülő rossz lelkiismeret: a mozgás, az élet, bezárja jobboldalt (a nézőtől) – az abszolút nyugalom, a meghalt lator s a közömbös katona képében. Kimondhatatlanul szép. Ez a gazdagság s ez az egyszerűség, úgy tetszik nekem, nincsen meg Munkácsy másik Krisztusában. A Pilátus-kép drámaibb momentumát emlegetik mint kedvezőbbet a festmény hatására nézve. De csak az új képet szemlélve jut eszembe kettő: hogy a Pilátus-tableauból hiányzik az utolsó szó: függőben van az eszme, nincsen meg az ítélet. Ez egy. A másik az, hogy ama képen a vádlókban van a szenvedély, a bíróban van a kétség és a tépelődés, tehát a dráma és nem a főalakban. Az új képen Krisztus expiai. Benne találkozik, tőle menekül, hozzá vonzódik vagy rajta csüng minden érzése, minden érdeklődése a kép valamennyi részének. Isten mivoltát nem bizonyítja külső jel, csak a művész ereje, de ez jobban minden hagyományos glóriánál és egyéb jelvényeknél, a ter-

mészét csodáinál, nap elsötétedésinél. λ természet legszébb és legnagyobb csodája mindörökre az olyan halandó, aki eljön s mindnyájunknak rendelkezésére álló eszközökkel: a szó, a betű, az ecset, a színek, a hangok hatalmával hasonló csodákat művel, amelyekről megemlegetik a századot, amelyben a művész élt és alkotott.

(1884 okt. 5.)

SZÓKRATÉSZ.

Hogy minden emberi fogalom csak relatív értékű s a hazugság, a csalás éppúgy lehet erény, mint a nyíltság s a kedvesség bűn: azt már Szókratész tanította; de ez nekem most Szókratész nélkül is eszembe jut nem egyszer, egy hosszú betegség üres órái adván módot arra, hogy sok kedves régi ösmerősömmel megújítsam a barátságot. Közéjük tartozik a kedves athéni öreg úr is, aki életében is mindenkivel szívesen szóba állt s aki most is gyönyörűsége azoknak, akik vele szóba állanak. Története ismeretes. Élt Athénben egy ritka erkölcsös, mértékletes és közhasznú életet. Két felesége volt. Az egyik a híres Xantippe, aki ma már szintén mint fogalom él, de méltatlanul jutott közismeretű híréhez. Nem mondom, hogy egy kissé zsémbes nem volt; de semmi bizonyítéka sincsen annak, hogy zsémbesebb lett volna más szaporább nyelvű asszonyoknál. Nyilván kardos asszony volt, akinek össze kellett magát szednie, hogy Szókratész szűkebb háztartását rendben tartsa. Világra szóló hírének köszöni, hanem annak, hogy Szokratesszel zsémbelt, ami az utókor előtt szakrilegiumnak látszott. így költötték aztán «Xantippe-hírének». Második felesége Myrto volt. Első házasságából egy fia, a másodikból kettő született. Viselt hivatalokat is, járt hadban is, edzett testű, nyugodt lelkű, jókedvű ember volt s nyugalmát és

jókedvét akkor sem vesztette el, mikor harminc napi siralomház után megitta a méregpohárt, melyre mint istentagadó és az ifjúság megrontója ítéltetett.

Különös végzet!

Szókratész elsőrendű filozófusa volt Görögországnak, de könyveket nem írt; soha nem jutott eszébe, hogy eszméit rendszerbe szedve átadja a maradéknak cserébe a halhatatlanságért. Járt-kelt, az ifjúságot fogadta, megállított ismerősöket és konkrét célokat tűzve beszélgetésekben tárta ki bölcsességét. Valakinek tanácsra volt szüksége, valakit jóra serkenteni, valakit rossztól visszatartani kellett: szóba állt velök s bölcsességének hálójába fogta lelköket és irányította tetszése szerint. Tanítványaival beszélgetett, régi könyveket lapozgatott, oktatta, felvilágosította őket és tanításai szerint élvén maga, példát adott nekik. Fizetést nem fogadott el, de hála, barátságra számot tartott.

És íme, meg kell halnia, Athense által elítélve. És e halál is, a híres város eme bűne ama rosszak közé soroltatott az istenek által, amelyek erényekké lesznek. Két hálás tanítványa tollat fog, hogy emlékét megvédelmezze az ítélet ellen: Plato és Xenophon megírják, amit róla, tanításairól tudnak és ezzel megmentik a bölcs gondolatait az utókor számára. Ha Athenae halálra nem ítéli legerényesebb polgárát, e bölcs halhatatlanságának – nem lévén szüksége rehabilitációra – ma bizonyára nagy csorbája volna. Hírét tudnók, de eszméi nem örökítettvén meg elkeseredett tanítványai által, magunknak nem volna róla ítéletünk!

Azt mondja róla Xenophon: «Általánosan el van ismerve, hogy az egész históriákban nincsen rá példa, hogy valaki nemesebben viselte volna el a halált, mint ő.»

Athenaeben minden esztendőben megülték emlékünne-
pét Thezeusz kalandjának a Minotaurusz ellen. Amíg
Thezeusz e szörnyet Ariadne segítségével szerencsésen
agyon nem ütötte, Athénse minden évben hét szüzet
és hét ifjat tartozott neki adni. Mikor e gyászos évi adó
alul a város megszabadult, ennek emlékére ünnepet
rendelt, ez ünnep ideje alatt halálos ítéletet nem volt
szabad végrehajtani. Szókratész pere épp ez ünnepre ért
véget s így a végrehajtást egy egész hónapra el kel-
lett halasztani. Ez annyi, mint harminc napi siralom-
ház! Mikor Meletosz, egy fűzfapoéta, Szókratész fő-
vádolója, már beadta vádját, Hermogenezs, a bölcs
egyik tanítványa, csodálkozott azon, hogy Szókratész
mindenről beszél, csak a peréről nem s emlékeztette rá,
hogy tán jó volna, ha védelmével foglalatoskodnék.
«Nem gondolod-e, monda neki Szókratész, hogy gondom
volt rá egész életemen át?» Ő egész életében, úgymond,
jóformán egyebet se tett, mint elmélkedett az igazságos-
ság és igazságtalanság felett, gyakorolta az igazságot,
ellenben került az igazságtalanságot s ezt tartja a
legszebb készülődésnek védelmére. De nem látod-e,
feleie Hermogenezs, hogy az athenaebeli bírák már
gyakran egy szó által megejtettek ártatlanok elítélésére
és másoknak, valóban bűnösöknek fölmentésére? De
már valóban el is kezdtem, monda erre Szókratész,
egy a bírák előtt elmondandó védelemről gondolkozni,
azonban az istenség (keble szózatát nevezte ennek)
ellenetzte.

— Ez különös beszéd, – monda Hermogenezs.

— Te csodálkozol azon, – feleie Szókratész, – ha
az istenség jobbnak tartja, hogy most fejezzem be
életemet? Nem tudod-e, hogy senkire nézve sem ismer-

ném el egész a mai napig, hogy jobban és kellemesebben élt volna, mint én? Mert legjobban, azt vélem, azok élnek, akiknek a legtöbb gondjuk van arra, hogy mind jobbak-jobbak legyenek, és mind kellemesebben azok, akik elevenen érzik, hogy jobbakká lesznek. És életem folyamán vettem észre, hogy én illetően életben részesültem és ha másokkal találkoztam és hozzájuk mértem magam, ebbeli nézetemet megerősítve láttam. De nemcsak magam, barátaim is ekképen ítélnék rólam, nem mivel szeretnek, mert hiszen akkor azok is, akik másokat szeretnek, ekképen ítélnének eme barátaikról; hanem mivel csak velem való barátkozásuk által vélik, hogy mind jobbakká lesznek maguk is. Ha tovább élnék, ki tudja, nem kellene-e megfizetnem az öregségnek az adóját: látásom, szemem, elmém, felfogásom és emlékezetem elgyengülne és én elmaradnék azok mögött, akiknél eddig előbbrevaló voltam. Ha aztán ennek tudatával nem bírnék, akkor valóban életem nem érne annyit, hogy érdemes lenne élnem; ha pedig tudatával bírnék, élhetnék-e akkor máskép, mint (az eddiginél) rosszabbul és kellemetlenebbül? Ha azonban ártatlan létemre meg kell halnom, akkor azokat, akik engemet igazságtalanul kivégeztetnek, mindenesetre gyalázat éri. Miképpen lenne azonban gyalázat énrám nézve, ha mások nem képesek az én dolgomban igazságosan gondolkozni és cselekedni? Nem látom-e, hogy múlt időkbeli emberek, akik igazságtalanságokra vetemedtek, a maradéknál nem úgy említetnek, mint azok, akik igazságtalanságot szenvedtek, és én bizton hiszem, hogy ha most meg kell is halnom, nem fogok akképen megítéltetni, mint azok, akik halálra ítélték, mert tudom, meg fog rólam bizonyítani, hogy soha senkin igaz-

ságtalanságot nem cselekedtem, senkit rosszabbá nem tettem, ellenben mindenha azon fáradtam, hogy barátaimat jobbakká tegyem.

És Xenophon ezt mondja róla: Nekem úgy tetszik, hogy szelleme és jelleme, *isteni félelme*, mely nem engedte, hogy az istenek helyeslése nélkül bármibe kezdjen; *igazságossága*, melynél fogva senkinek a legkisebb dologban is nem ártott, sőt inkább mindenkinek, aki vele barátkozott, a legnagyobb szolgálatokat tette; *maga-uralma*, mely mellett soha a kellemetesebbet elejbe nem tette a jobbnak; *éles elméje*, mellyel soha a jobb és rosszabb megítélésében nem hibázott és senki más segítségére nem is szorult, de sőt a dolgok megismerésében magamagának mindig elégséges volt, és *abbeli képessége*, hogy gondolatait másokkal közölje s a fogalmakat élesen meghatározza s ebben másokat is megvizsgáljon és ha tévedtek, meggyőzzön és az erénynek, a jónak és szépnek útjára térítsen: *ez az ő szelleme és jelleme, úgy tetszik nekem, hogy mintaképe a legjobb és legboldogabb férfiúnak.*»

Ha úgy egészen átadom magamat e sétálva, beszélgetve, adomázva, tréfálva oktató bölcs hatásának; ha élvezem, mint hinti isteni adományai aranyporát buzgó tanítványai körében, találkozó ismerősöknek, sőt nyilvános föllépésben is, úgyszólván a mindennapi élet forgalmait és alkalmatosságait fölhasználva azokra, akik részt kértek kincseiből; ha nézem természetességét, egyszerűségét, hűségét, barátságosságát, igazágszeretetét, törvénytiszteletét, salaktalan lelkében az önzetlenség tiszta szeretetét, egyszóval lényét és formáját, tartalmát és módszerét: a magunk közelmúltjának egy alakja tűnik fel szemeim előtt, egy modern

magyar Szókratész, aki jobban hasonlított az athensei periphatikushoz, mint bárki tán azok közül, akik azóta születtek és éltek.

Sokban, akik nemcsak csodálták, hanem szerették is, azonnal ki fogják találni, hogy – Deák Ferencet értem, ezt a magyar Szókratészt, az önzetlen hazafit, az egyéni haszon és nagyravágyás makulái nélkül való nagyságot, a «haza bölcsét», mint ahogy saját kora őt elnevezte. Aki jót határtalanul tudott tenni árvákkal, igazságosabb és egyszerűbb volt, mint bárki kortársai közül, aki királyoknak és parasztnak adott tanácsot és példát, élt szerény örökből, soha jutalmat el nem fogadott se jótettért, se tanácsért, se jó szolgálatért mást, mint amit lelkiismerete nyújtott neki. Aki – mint Szókratész – azt tanította, hogy az *igazságos* a törvényes, és aki egész életét a törvényesség bölcs szolgálatában töltötte el. Elnéző, indulgens, kegyes és engedékeny volt gyengék, botlók, bűnösök iránt is, csak a törvényességből nem engedett, pedig modern *'politikai* ember volt, nemcsak bölcselkedő!

És a modor!... Azt mondja Xenophon Szokrateszről: «Ha valamit ki akart fejteni, akkor inkább elismert igazságokból indult ki, mert azt hitte, hogy ez a beszéd igazi biztossága. Nem is tudok senkit, aki úgy ki tudta volna hallgatói helyeslését nyerni, mint ő, ha szónokolt».

Ki nem emlékszik Deák Ferenc beszédeinek ugyané csodás hatásaira? Egyszerűséggel, természetességgel, világosan bocsájtotta előre általános tételeit, az igazságokat, amelyeknek erején okoskodása épült. Mennyi-szer láttam rábólogatni, ráütni fejével, «helyes, helyes» közbekiáltással ismerni el e premisszákat az ellenzék jelesei által. S mikor ebbe belevitte őket, igazságainak

helyeslését látta, akkor fordult egyet, egyet emelt a kezén s áttért a konzekvenciákra, természetes logikájával. Hogy rázta volna már ekkor sörényét az ellenzéki oroszlán: de benne volt az ő igazságosságainak a hálójában, nem szabadulhatott. Ez az a módszer, melyet Xenophon fentebb, mint Szokrateszét, megír.

De kinek nincsen eszében a szentlászlói puszta, ahová országos emberek jártak tanácsért, ki ne hallotta volna híret az Angol Királyné-beli két szobának, ahol olympusi szivarfüst felhői közt egyesek, családok, országok sorsa intézetetett el adomázás, komoly és tréfás eszmecsere közben? Van-e, aki híret ne hallotta volna Káth Mór régi váci-utcai könyvkereskedésének a Vastuskóhoz, ahol sok időn át mindennap bizonyos órában megjelent az «öreg úr» s vevőnek, kérdezősködőnek, ismerősnek, véletlen belépőnek, mindenkinek szükség szerint jó szóval vagy tanáccsal vagy útbaigazítással szolgált? Az országházi folyosó egy padján mindennap – mint már ma mondanók – «cercle» volt, hogy ez a pad bölcs és tréfás, kedves és okos, sújtó és fölemelő, rendreigazító és bátorító mondások kathedrájává avattassék? És a városligeti régi «körönd» faszöllvénye, ki ne emlékeznék rá, aki látta benne az öreg urat árnyékos szemöldökével, széles jó arcával, domború homlokával ülni, istenin mosolyogni, adomázni?

Ez volt a mi peripathetikusunk, a mi Szokrateszünk, aki a februári pátens, a rákövetkező októberi diploma politikáját egy hasonlattal, a ferdén begombolt kabáttal, száz vezércikknél és kétannyi szónoklatnál jobban jellemezte. «Ki kell azt újra gombolni végig». Nem lehet másképp helyesen begombolni! Olvasóim nagy része azt hiszi természetesen, hogy Szókratész egy könyv-

moly és egy pergamentszínű félszeg tudós volt, mert hiszen ilyen fogalmaink vannak nekünk a «filozófus»-ról. Pedig tévedés. Ellenkezőleg, szakasztott olyan volt, mint Deák Ferenc. Most otthon, majd a városligetben (az árnyék végett épített oszlopcsarnokokban), máskor az utcán egy darabig – nem Ráth kereskedésébe, hanem egy *nyergesboltba* járt, hogy tudományát gyümölcsöztesse, – mások számára, azokéra, akikre hasznos volt. S nem értekezésekben fejtegette nagy eszméit; épp úgy, mint Deák, sohasem írt. Beszédet tartott közszolgálatban: azontúl csak beszélgetett és adomázott s beszélgetéseiben és adomáiban fejtegette eszméit az életről és jelenségeiről és elmésségekkel utasította rendre a tévedőket.

Egyszer valaki, így beszéli Xenophon, haragos volt, amért akinek köszönt, nem fogadta a köszönését. Szókratész ezt mondta neki: Csak nevetséges az, hogy te, ha olyannal találkoztál volna, aki testileg hitványabb volna náladnál, nem haragudnál; de mert olyannal találkoztál, aki lelkileg silányabb, ezen bosszankodol!

Valaki panaszkodott, hogy nem jól esik neki az étel. «Akumenosz tud erre jó orvosságot, mond a bölcs. – Mit? – kérdi amaz. – Hogy az ember hagyjon föl az evéssel, – felelé Szókratész – mert ha az ember fölhagy vele, mindjárt pompásabban izlik az étel, olcsóbb is lesz és jobban is esik.

Midőn egy valaki azon panaszkodott, hogy a hosszú út kifárasztotta, azt kérdé tőle Szókratész, hogy vitt-e valamely terhet is az úton. Egyebet se, – felelt amaz – csak köpönyegemet. – Hát magad mentél, vagy szolgád is volt veled? – Persze, hogy volt. – Hát az üresen

ment, vagy vitt valamit? – Az vitte a takaróimat, egyéb málhámat. – Hát aztán, hogy esett neki az utazás? – Nekem bizony úgy tetszik, jobban, mint nekem. – Hogy esett volna még, mit gondolsz, ha neked kellett volna a terhet vinned, melyet szolgálád vitt? – Bizony rosszul, de sőt nem is bírtam volna a dolgot. – Hát illik-e – úgymond Szókratész – egy férfiúhoz, aki gimnasztikus nevelésben részesült, fáradalmak elviselése dolgában így hátrább állani egy rabszolgánál!... Ezeket a kis idézeteket azért vettem ki, hogy olvasóimban felsekentessem a vágyat, megismerkedni az athenaei Deák Ferencsel. Jó ez ma nagyon, amikor a görög nyelv tanításának a kérdése még aligha egy-két árkot átugrani kénytelen nem lesz a mi törvényhozó testületünkben. Persze, ott igen kevés azoknak száma, akik a gimnasztikus nevelés évein túl is érdeklődnek e kedves, szeretetreméltó, okos, bölcs és jóízlésű öregek iránt.

(1884 okt. 29.)

HUSZÁR ADOLF.

Megint megnyílt egy sír, hogy időnap előtt, váratlanul behulljon egy a nemzeti élite-gárda soraiból. Időnk java csorbult ki ismét. Egy nagy remény hullott le szegett szárnyakkal. Egy nagy nemzeti érték fekszik ott, koporsóban, értékvesztetten: egy semmi, egy rothadó anyag, ami tegnap még méltó büszkesége, nagy reménye volt a nemzetnek, szellemi kincséből rész, jelen kora dicsőségének egyik oszlopa.

Elkeserítő látvány, mikor a halál betör, mint egy silány tolvaj, magányos álmában lopni el az erőt; elloponi dicsősége kész fénye elül; egy élet reményének, álmainak, küzdelmeinek, becsvágyának érett gyümölcse várja a küzdőt: s ott közbelép a sárga halál. Ráveti magát az alvóra, megmarkolja a torkát és megfojtja.

Érezte: azért született, hogy halhatatlan legyen; érezte, hogy küszöbéhez ért halhatatlanságának; megalkotta monumentális művét, mely a magyar főváros közepén hirdetni fogja nevét, amíg a kő s az érc törmelékké nem lesz, hogy azontúl hirdesse a kegyelet, a hála, a megemlékezés, a nemzet örök élete, melyben az ő neve tényező ... Lehetetlen, hogy lelki szemei előtt föl ne tárult volna magányos óráiban az a fenséges látvány, midőn százezrek tolongnak a tereken, a király, a nemzet dísze és virága, ott állnak megihletve, szónoklatok dicsőítik a multat s implorálják a jövőt,

azután a dobogó szívű némaság egy pillanata következik és – a lepel lehull a szoborról, az ő alkotásáról és dal, egy himnusz, egy egetrázó éljen veri meg az égi levegőt, az ő atléta kezei megreszketnek, domború mellén dörömböl repeső szíve és szép Caesar-feje sírva hanyatlik az oszlop talapzatára ... Százezren, milliói a népnek megérik, lelkesültek és közönyösek . . . ezerén fognak sírni nemzeti örömlükben . . . ő nem érte meg, őt kiragadta közölünk garázdálkodó ellenségünk: a halál, akinek egy idő óta tetszik az ifjabb nemzedék fojtogatása.

Milyen ádáz végzet üldözi szobrászainkat! Akikben a lélek van, egy tragikus sorsnak lesznek martalékaivá. Ferenczy, akit húga egy tört szív panaszával sirat; Izsó, aki egy életen át küzdött a kővel és birkózott saját zsenijével, míg a kő s a tűz kora halála lett és ez elődök után Huszár, akire mosolygott a szerencse, mely ama boldogtalanokat kerülte, de csak a határáig kísérté az ígélet földének, ott átalváltozva kaszás csontvázvá, beletaszította hirtelen, lopva, álmában a minden reménnyel telt szívűt a csalfán megásott gödörbe.

Alacsony, zömök, tömött nyakú, – mint az orvosok mondani szokták – apoplektikus alakú ember volt; tele duzzadó erővel, kicsapongó életkedvvel, alkotó vággyal és tehetséggel. A legszebb fejek egyike, nemes, szabályos, tiszta vonalaival arcának, mint szobrász a tükörben találhatta a legszebb mintát egy római császárfejre. Művészetének ihletével meg vala szállva. Öntudatos bírása eszközeinek, anyagának, művészetének tartalmának és formáinak, saját eszméinek és alkotásainak. Kedves társ, szeretetreméltó ember, jó szív és

igazi művész jellem. Törhetetlen testi szervezete excessz-szivus élvezetet engedett meg neki, amire hajlandósága csábítá. Hetekig elmerült, sőt heteken túl, hónapokig a munkájába. Remete-életet élt saját gondolatai szerint elkészített műtermében ilyenkor. Azután meg kiment világgá, barátaihoz, jó emberei közé, művész és író cimborák társaságába és napokig csak a szórakozásnak élt s innen nem kimerülve, hanem megújhóva tért vissza nemes munkájához.

Önérzet és szerénység ölelkeztek benne. Ismerte a saját értékét, de szerényen csatlakozott más nagyok udvarához, mikor igazi nagyságot ünnepeim kellett. Kísérte Munkácsyt diadalútjában Munkácsra, de szinte névtelenül, a kíséretet akarta szaporítani, maga nem vett el a fényből magának semmit, csak a magáét adta oda, emelni az ünnepet; a háttérben maradt: egy fejedelem, aki fejedelemnek vitte palástja uszályát ... A hiúság ott tolongott az ünnepeitnek közvetlen közelében, a nagyság a szerények közé vegyült . . . Örült, ujjongott, mulatott, expanzív természete minden kicsapongásával, nem volt ördög benne, nem volt hiú követelés, csak tán a gondolat, amely meg is illette: hogy el fog jönni az ő ünnepnapja is.

És nem jött el, csak közel van, de ő nem fogja látni. A mi lelkesedésünkre, mellyel az ő halhatatlanságának oszlopát: a Deák-szobrot fel fogjuk állítani, gyászfátyol borul, mi, akik bizalmas órát éltünk vele, sírni fogunk, keservesen sírni, azon a gyászosan szép napon ..

Minden nagyság sorsa egy-egy tragédia.

Bécs kínálta őt vagyonnal és emberi csöndes boldogsággal. A szíve ott volt fogva, egy vagyonos ember szép leánya tartotta kezében a nagy szívet. A leány apja

azt követelte tőle, hogy ott telepedjék meg, az osztrák főváros legyen új hazája s a kínált boldogság tanyája. De kilépett a versengő térre Budapest és megkínálta a – dicsőséggel. Feltámadt és kiküzdett szívében a szerelem és a dicsőség vérengző harca. A haza és a dicsőség tartották meg a csatáért. Lemondott a boldogságról, a szerelemről, a vagyonról és hazajött szobrot állítani, a magyar hazafiak egyik legnagyobbjának és mind közül a legszerényebbnek. És most az orvosok azt mondják, ha valaki mellette lett volna: egy szerető nő, – aki a halál orvtámadásában segítségére siet, segítséget hoz neki, – talán nem érte volna el a sors, mely ádázul kergette s galádul elnyomta ... A harc, a küzdelem, amelyet szerelem és dicsőség kezdett, itt dült el csak; csak most, ezen a kegyetlen éjszakán, amelyet eltöltött dicsőségének kész és félbeli alkotásai tanyáján, de a nélkül, hogy a szerelem örködött volna álmán ...

Boldog nemzedék vagyunk, hogy szemtül-szemben láthattunk egy Deák Ferencet, Kossuth Lajost, Arany Jánost, Liszt Ferencet, Munkácsy Mihályt, Huszár Adolfot, Jókai Mórt... de haj drágán fizetünk boldogságunkért, mert elhullani is látjuk őket és a temetés is nekünk jut gyászos osztályrészünkül.

Zokogjunk bátran, méltó az eset a siralomra; de ne essünk kétségbe: akiket siratunk, akiket temetünk, azok teszik halhatatlanná a magyart.

(1885 jan. 23.)

TIHANYI MIKLÓS.

Hogy fényes temetése után térek vissza reá, ma, midőn szép férfi alakja már huszonnégy órája a föld undok lakóinak martaléka: annak nemcsak az az egy oka van, hogy legközelebről ismertem és ami ezzel egy, teljesen élveztem egyéniségének bilincselő szeretetreméltóságát azokkal, akik szeretetében velem osztoztak; nemcsak az a további oka van, hogy százakat láttam tegnap – férfiakat és asszonyokat – koporsója felett keserű könnyeket sírni, tehát százak szívbeli érzéseinek kedvezek, mikor róla írok; annak, hogy róla írok, több oka van ennél.

Ezek közül egyik az, hogy művészeténél fogva dicsősége egy tünékeny árnyék-életet élt. Száz meg száz alakja az ő munkás fantáziájának ma egy feloszló holttest alaktalanságában megsemmisülve tűnt el örökre a földről. Képzeletünk – mint mikor rajzolni nem tudunk, egy kép vonalait ablakon át lopjuk a papírra, – emlékezetünkben fölidézi az ő alkotásainak körvonalait s beszélünk róla, hogy mily kedves, mily jókedvű, mily tréfás, mily találékony, mily csupa szív volt. De ami volt, azt beszédünkben egy maradék alig sejti s többre becsül egy kontár utódot, akit lát és akin mulathat. Lássák azok, akik a színpadon kedvünk szolgálatában alakoskodnak s tapsainkon ittasulnak, hogy hálánkat túlvisszük halálukon, ha érdemesek, és írásban adjuk

a maradéknak, hogy e nemzedék jókedvének egyik forrását – Tihanyi Miklósnak hívták. Ezer meg ezer ember, gondban, munkában, bajban és bánatban kifáradva, leszerelt lélekkel ment a víg múzsa csarnokába s lelki gyönyörben, szívbeli jókedvben, olympusi kacagásban nyerte Tihanyi Miklós kezéből vissza szelleme ruganyosságát, lelke harcképességét, lényé megújódását az élet további birokversenyére. Ami a testnek jótékony fürdő, az volt az elcsigázott léleknek az az előadás a Népszínházban, amelyben Tihanyi jókedve szerephez jutott.

Az ilyen tehetség, amelyről sugárzik a vígság, melyből árad a jókedv, melyen előmlik a szív melege, melyből pattog a tréfa, közlékeny, fölmelegítő s a tömeget magával ragadó villamos tulajdonságok – az ily tehetség áldása kortársainak, jóltevője azoknak, kik a szellem ama közlakomájára eljárnak, ahol az író főz és a művész tálal. Ha százak sírtak tegnap a művész temetésén, százezer azoknak a száma, akik saját bajokat feledve kacagtak neki, amíg élt. Az alakokkal, amelyeknek testet, arcot, színt, jellemet adott néhány évi működése alatt, egy középszerű várost be lehetne népesíteni s kikerülne a polgármestertől a bakterig mind az egész hivatal, a háziúrtól a zsellérig minden rendű és rangú lakója egy városnak. Tehetsége teljes kivirágzásának küszöbén vala. Az operettbohócban már ott volt a nagy művész. Aki nem látta meg, a szeme volt hibás, mely nem látott a köntösén keresztül, nem látta az alakban az alakost, a ruhától az embert. Elért pályája végső stádiumának küszöbéig, mielőtt azonban átlépte volna, hogy nemesebb jelmezt öltön s a fensőbb faj szolgálatában áldozzon, rátette természetes vállára kezét

a halál s azt mondta – csitt! S ez az, nem az anyagi küzdelem, melyben nappalát töltötte, nem özvegye és árvái, kiket e kegyetlen végszó mindenükből kifosztott, reménytelenül hagyott egy örömtelen életre, nem is az ő személyes dicsőségének torzóban maradt oszlopa az, ami éppen nagypénteken adja kezembe a tollat, hogy róla írjak, hanem a magunké, a mi dicsőségünké, azé a nemzedéké, amelynek egyik fényessége ő is volt, Tihanyi Miklós.

Igazán, egy valóságos Kálvária, egy vezeklő nagyhét az, könnyfacsaró stációkkal, epébe mártott spongyákkal, Szent Veronika kendőjére méltó véres verejtékkal, amire ez a nemzedék kárhoztatva van. Nem nyúlok vissza a messzebb múltba, nem a zsengebb korban lehullott bimbókra, csak akik már kivirágzásuk idejét érintették, azokra szorítkozom: elég szívfacsaró látvány e névsor annak is, aki e nemzedék szellemi tőkájének fogyatkozásában próbálja megmérni veszteségeinket.

A sort megnyitja Tóth Ede, őt követi a sírba Toldy István; Csepreghy Ferenc csakhamar megyén ez után; Márkus István, a fiatal szónok és politikus impozáns tehetsége hanyatlik utánuk a sírba; Halmi Ferenc következik azután; őt követi Huszár Adolf, a szobrász; Szalay József, az Akadémia jutalmával koszorús fiatal történetíró előzte meg Tihanyi Miklóst. Nyolc fiatal és hős szellemi harcaink epopeájában nyolc éven innen, minden esztendőre egy-egy! A legnagyobb nemzetnek is fájdalmas csapás, hát a magyarnak, mikor látja, hogy mindezek kincsel rakottan jönnek s mielőtt lehetnék nemes és díszes tartalmuk terhére a nemzet kincses házában, magokkal együtt kincseik is elragadtatnak tőlünk. Hivatva, hogy a nemzet vezérszellemei legyenek

becsvágyuk körében, gyászává lesznek a nemzetnek, amely zsengejükből csak éppen vesztesége számára nyert biztos mértéket.

Nem méltó tárgy-e honszerető magyarnak nagyhíti elmélkedésre ez? Nem kihívó alkalma-e az elmélkedésnek a jeles színész hirtelen halála a lamentációk hetében?

Ám sirassuk meg őket, zárjuk emiéköket, ifjú munkás életök eredményével kegyeletes szívünkbe, de csüggedés helyett boruljunk a Gondviselés lábaihoz, mely ily termékenységgel áldotta meg a magyar fajt. Időnk nem meddő, a nemzedék, amely most éri férfikora javát, nem szegény tehetségekben. A halál volt ellenségünk, betört közibénk és elszedte hadnagyainkat. Minket, közlegényeket, ez ne csüggeszen, az újabb nemzedék, mely a mi gyermekeinkben nő fel, boldogabb lesz, és a halál kifáradva a rajtunk tett munkán, gyengébb lesz a vele való küzdelemben.

Így fordítsa Isten!

(1885 ápr. 4.)

SALAMON FEKENC

Amivel a szaktudós hódol a szaktudósnak, azt e helyen elmondotta tisztelt barátunk, Marczali Henrik, Salamon Ferenc nagy munkájának újabb köteteiről. Hátra van, hogy az újságíró foglalkozzék az érdekes tárggyal.

Két nagy kötet fekszik előttünk. Az egyik egy egyéni stílus erejével és bájával beszéli el fővárosunk történetét a IV-ik századtól Mátyás király uralkodásának végéig. A másik forrásbíráló címe alatt egész sorozatot adja a feltűnésre hivatott kútfő-tanulmányoknak, történeti essayknek. De az a szó, hogy elbeszéli fővárosunk történetét, igen silány kifejezés és igazában csak helyettesít egy csomó találót, melyet hirtelenében nem talállok meg. Salamon nem elbeszéli, nem megírja, hanem megrajzolja a történetet. Salamon a található anyagból plasztikusan kirakja a történetet. Vérkeringést érzünk a soraiban, színt látunk rajzaiban, okokat találunk viszonyaiban, jellemet és egyéniséget az alakjaiban, kiknek eddigelé csak a nevét és cselekedeteit tudtuk a történelemből. Úgyszólván, akiket ismertünk látásból vagy hallomásból, azokkal itt Salamon által személyes ismeretségbe lépünk. Krónikásaink meséin indult historikusaink általánosságaiából kifejtve, egyéni vonásaikban látjuk őket megjelenni.

De ismerik-e önök, tisztelt olvasóim, Salamon Ferencet magát?

Nézzék csak, ott megy!

Egy zömök alak, sárgából szürkébe, vagy szürkéből sárgába játszó polgári ruhában. Alacsony kalap, vastag lábak, vastag (de nem potrohos) test, vastag nyak, erős karok, kövér, izmos – ne mondjuk, vastag – ujjak, olyan erős fogásúak. Egy négyszögletes fej, – minden' testrésze négyszögletes, – kalapja alatt szürkébe csavarodó göndör haj, gyér szakáll, gyér bajusz, vastag ajak, vastag lapos orr, széles száj, kissé nyomott homlok, apró, egymástól mérhetetlenül távol eső két szem, széles, de nem sűrű szemöldök-ívek alatt; arca bőre barnás, viseltes, foga se szín, se semmi tekintetben nem rí ki a keretből. Egy jól táplált tatár alak az egész ember. Nem volt soha, ma sem ideálja az asszonyoknak. Arckifejezése alig képes egynél több változásra: egy furfangos mosolya van neki, mely néha érinti a nevetés határát. Szája kinyílik ilyenkor, arca telerajzolódik erős vonalakkal, két szurokcsepp szeme elmerül húsos szempillái alá. Ez a mosolygása. Jellemében jóság ravaszsággal párosul, tulajdonságai közt nagy tehetség erős restséggel. Eszejárása vaslécű, eredeti, igazságszerető és furfangos. Származik Erdélyből, lehet éveire nézve 50-55 közt, részt vett, gondolom, a 48-iki hadjáratban, mint fél gyermek, bujdosott s nevelősködött, esze diszciplináját a matematikán köszörülte. Irodalmi pályafutását újságíráson kezdte; bírálatokat, társadalmi és politikai cikkeket írt. A történetírás a hivatása. Valahányszor munkát ír, mintha csak mindenik kötetét a talpa alá tenné: minde-nik után nagyobb-nak látszik, mint volt, mielőtt megírta.

A jelenkor főtudománya kétségen kívül a természet-tudomány. Azzá lett a nagyító-üvegek nagy tökéletesítése és a kémia csodaműveletei által. Ezek módszerét alkalmazza Salamon a maga tudományában. Majdnem több gondja van a mesemondó (még jó, ha csak mesemondó, de nem hazudozó) krónikások kikergetésével a történet komoly csarnokából, mint értékes adatai beszerzésével. Eoppantul haragszik a mi régi forrásaink íróira, kiket siketséggel és vaksággal megverteknek mond. Akik jártak-keltek a körül, amit leírtak, de meg nem láttak semmit, nem is tudják megmondani, mi volt vagy milyen volt. Panegiristáinktól is a görög mythológiát és történetet előbb megtanuljuk, mint azt, amiről dicséreteiket megírták. Hazudnak, tévednek vagy egyébként a világba beszélnek s egy hazugsággal tíz igazságnak állják el az útját. A kritikai történetírásnak nagy dolgába kerül csak annyi negatív eredmény is, hogy fönmaradt krónistáink szavahihetőségét tisztázza!

Salamon módszere, hogy fegyveres szemmel vizsgálja adatait, kicsinyítő s nagyító üvegeken át nézi, elemeire bontja, összerakja, preparálja, összehasonlítja. Kiviszi a helyszínére, kora egyéb tanúinak kereszt-tüzébe bocsátja; vizsgálja a józan ész, az idők, a viszonyok szempontjából s ha végre beválik adata komoly adatnak, bátran illeszti egymáshoz, amit biztosnak talált, és bátran s művészi ihlettel rajzolja meg a képét és vonja le következtetéseit.

A híres grifli, Klio végzetes ónja, az ő kezében egy rosszul hegyezett ceruzához hasonló. Majd fog, majd csak karcot, majd éppen nem is fog. De az ő rátermett keze bizton vezérli az ónt. Csodás vonalakat rajzol

szemünk láttára elibénk a falra. Itt-ott ismert alakzatokat látunk, ez a kör, ez a félkör, ez egyenes vonal egymásból-egymásba ... Itt egy ház, egy fa, egy kert, de csak elmosódott körvonalakkal . . . majd egy pauza, több a hiány és a hézag, mint a vonal... de most sűrűbb lesz ... egy királyi fő . . . egy másik ... itt egy torzó. Amaz világosan jellemezve, egy tiszta kép . . . majd csoportok, egész képek tele alakokkal. . . így telik meg a nagy fehér lap, amelyen eltűnni s fölmerülni látjuk művészi tökéletességű rajzokban hazánk múltját, a szerint, amint értékes vagy értéktelen adatai vannak a tudósnak, a szerint, amint ceruzája fog, vagy csak karcol, vagy nyomtalanul siklik tova a lapon.

*

Hazánk múltját, azt találtam mondani. Mert *Budapest története* voltaképpen hazánk, a mi szép Magyarországnak története. Egyelőre átlátszóság, önálló fel fogás és történeti kritika szempontjából az első magyar történet. E testvérvárosok története nem függetlenül, önállón, kiszakítva az idők fejlődéséből van megírva, hanem megíratott mint egy körül sürgő, fejlődő és változó élet és világ egyik központjának a története. Fekvése, itt, ahol van, nyugot és kelet közt e ponton, a Duna egyik nagy elhajlása alatt, fél fele síkmezőn, fél fele hegyeken: ez a fekvés szabta ki e hely sorsát és történetét. Mint lett meg e történet: ezt mutogatja Salamon. Mint lett e hely Magyarország fővárosa, mint lett e hely mint főváros körül Magyarország: ez Salamon könyveinek tartalma. Nemcsak külső, hanem belső története is Budapestnek ez; azt lehetne mondani, a geográfiai fekvés pszichológiája; történeti jellemfestése

egy történeti helynek és városok alakulásának. Soha nem látjuk külön a várost, hanem mindig benne a maga keretében: az ország viszonyainak közepette. Országának és fővárosának végzetessége, sorsa, szükségszerűsége, fejlődésének gondviseléses volta: ez Salamon könyvének eszmei tartalma és egysége, művészi koncepciója; ahol megszűnnek, az esetlegességek vagy mulandó erőszakosság értékére szállanak alá. Lehetett ideig-óráig kedvezni, lehetett kárt tenni az itt egymás mellett keletkezett és fejlődött városoknak, jöhetett tatár és török és teljesen el is pusztíthatta, amit századok építettek: a hely, a fekvés győzött időkön, embereken s Pest annyiszor föltámadt, ahányszor elnyomatott volt s e század, e nemzedék is szemtanúja egy új föltámadásnak, mely jajgatásra fakaszt Budapestnél nagyobb és gyors emelkedésére méltán féltékeny városokat. Bécs nagysága, fényességei fejedelmeinek az érdeme; a mi jelentőséges Budapesten volt és van, fekvéséé az érdem, fővárossá predestinált mivoltáé. Az emberek – ez nem is éppen paradox – mindig többet pusztítottak rajta, mint amennyit érette tettek.

*

De elragad a lelkesedésem, pedig még Salamont magát is meg akarom e helyen szólaltatni, hogy zsenijébe azok is vethessenek egy pillantást, akiknek nincsen módjában megvenni az eddigi három kötetet, melyeknek ára együtt, gondolom, 10 forint.

*

A budai *kofákról* van a szó.

«A kereskedők megvetett osztálya volt, – mond Salamon – bár mind keresztény, ama kiskereskedőké,

kiket kufároknak neveztek, ma kofáknak, a német törvénykönyv szerint, Fragnerin. A mai demokratikus korszak sem nagy tiszteletben tartja.

Még 1789-ben Párizsban is politikai szereplésük is inkább sülyesztette, mint emelte azt az igen csekélyfokú közbecsülést, melyben azelőtt részesültek.

Azonban jelenben és múltban a csekélységnek látszó dologból is lehet tanulni valamit.

Különös tünemény az, hogy míg Magyarországon nemcsak a volt nemesség, hanem a volt parasztság is nemcsak semmi hajlamot nem mutatott és nem mutat a kereskedésre férfitagjaiban, addig az alsóbb néposzlyok női csak oly mértékben szeretnek kiskereskedéssel foglalkozni, mint bármely más országban.

A kofaság nem egyéb, mint a nép alsóbb rétegeiben századok óta gyakorolt nőemancipáció. Már a középkor felszínre hozta volt, kivált a nem-latin vagy keleti országokban. A kiskereskedést gyakorló, a megélhetésben férfi-támaszra nem szorult nők a nőiesség hiányában, sőt a kereskedelmi szellem hiányában is szenvednek. Minden más kereskedő abban különbözik a földbirtokostól, hogy igyekszik nyájasság és telhető szeretetreméltóság által mások kedvében járni, míg a földbirtokos kevésbé szorult. A kofát, legalább régi időkben, éppen ellenkezőleg a gorombaság jellemezte. Teljességgel nem a foglalkozás természete hozza ezt magával. Az olasz városok piacain férfiakat látunk kofákkul szerepelni s annyival furcsábbnak tűnik föl az, hogy gyakran igen munkabíró, ügyes mozdulatú, e mellett nagyon értelmes arcú, szép férfiak. Hízlegéssel, tréfával, elmés mondásokkal, bohózatos rögtönzésekkel igyekeznek vevőt csábítani kevés értékű árúikhoz. A

magyar piacok nőkofái közt a «spektákulum» szintén gyakori, de az ellenkező hangnemben szól.

A városi törvényhozók s illetőleg az egyháziak a középkorban irgalmatlan büntetéseket szabtak a szóban elkövetett vétségekre, ha azok valláselleniek voltak. A budai törvénykönyv szerint az Isten és a szentek káromlójának a nyelvét szakították ki.

A törvénykönyv nem ily drákói szigorral bünteti a piac hösnőinek nyelvkicsapongásait. Köznevetséggel párosult közmegvetést volt előidézendő a büntetés módja. Ha egyik kofa a másikat botrányos szavakkal illetve s ez panaszra menvén, a vád bebizonyult, a bűnösnek a városházánál két súlyos követ adtak a hátára egy általvetőben. Azt a budai városházától Szent János templomáig (a mai vízikapuig) kellett vinnie, meg vissza. A sértett nő egy vashegyű rúddal ment utána és szurkálta folytonosan, – kétségkívül az utca hangos gúnyja közt. De ebben nemcsak a hibás, hanem a sértett fél is pellengérré van állítva, az osztály van gúny tárgyává téve. Ki van ez fejezve abban is, hogy ha a poroszló szerepét játszott nő elnevette magát, a bűnös nő hátáról levették az általvetőt s annak nyakába tették, ki az út hátralevő részén tartozott vinni. Nem nagyon komolynak tetsző büntetés; de komoly jellemvonása a középkori városi büntetés-szokásnak. A zarnoki szeszélyességet tükrözi vissza.»

De nemcsak e jellemző vonások kiderítése végett száll le Salamon a kofák világába, bár ez is elég – iszapból kimosott arany. A vizsgálatot folytatja s elmondja, hogy gyümölcsáros, magáros, sajtos, baromfikofa, babáros, zöldséges, sóáros stb. kofa volt kilenc-kilenc vagy hat-hat, első esetben hat német és három

magyar, a másodikban négy német és két magyar, hol ült az egyik, hol a másik fajta, mily szabadalmak szerint árulta holmiját. Konstatálja, hogy étel-ital dolgában az idő nem változott, csak amennyiben a régihez járult a kávé, tea és kakaó és a török időben ismeretessé lett kukorica és paprika s csak amennyiben a zeller és saláta nem fordult elő a régi zöldségesben.

«Azonban – így zárja le érdekes és szellemes kitérését a kofákról – nemcsak ezen szempontból részleteztem a fölvetett tárgyat. Világot vet az a középkori városok törvényhozásának szellemére is, mely semmit sem akart az emberi szabad tevékenységre bízni. A városi hatóság mintegy maga akarta megszabni az egész városi nép élelmezési szükségait. Képzelné sem lehet élesebb ellentétet, mint ami a középkori vidék s a középkori városok közt volt. Amott a szabadok túlságos szabadsága, emitt az egyéni szabad tevékenység lenyűgözése s a polícia uralkodott.»

*

De elég. Kevésbé a jelentősből vettem, inkább a drasztikusból. De ez mutatja, hogy a legjelentéktelenebb is Salamon kezében megelevenül, jelentősebb és tanulságosabb lesz, mint más kezekben a magában legjelentősebb. Bármely középületnél, mely alkotmányos életünk helyreállítása óta a főváros dicsőségére emelkedett, maradandóbb emléke és nagyobb dicsősége lesz napjainknak az, hogy e nemzedék Salamont bízta meg a főváros történetének megírásával.

(1885 okt. 29.)

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR.

Duka Tivadar könyve.

Vaskos állcsontokban kifejezett hajthatatlan akarat; domború fej, címtáblaképp egy nemes homlokkal: fészke egy geniális agyvelőnek; előkelő, de erős orr; mintegy aláereszkedő szépen hajlott szemöldök alatt mély, nagy, nyílt szempár: teljesen kiborotvált arc, egy melancholikus mosolygás derengő félfényében: ilyen arckép üdvözöl bennünket Duka Tivadar érdemes könyvének első lapján, s alája írva: *Körösi Csorna Sándor*.

Ez hát ő, az a hős, aki hiányzik e század első felében vívott nagy nemzeti kulturális hadjáratunk harcosainak, a nagyoknak sorából. Amíg a Kisfaludyak, Vörösmartyak és akik még mellettök méltán élveztek nagy hírt, itthon forgatták szellemök diadalmas fegyvereit s örök életet biztosító csatát nyertek a nemzet számára, – addig egy nagy lélek, ugyanazon idők szülötte, a magyar fajnak egy jellem és tehetségbeli nagysága messzeföldön bolyongott, ismert és nem ismert népek körében a legjobbak becsülését és bámulatát szerezni meg a magyar név számára.

Köszöntelek innen, aki abban az évben hunytad le meg nem fáradt szemedet, amelyben én megláttam a napvilágot; köszöntelek innen tégedet, aki a tudomány harcmezején, mint katona estél el; köszöntelek, aki Dardzsilingben, a Himalája alján, a kis falu sírkertjében pihened ide ezer meg ezer mérföldnyire fáradhatatlan

életed örök álmát; magyar tudós, akinek sírkövet egy indiai angol tudós társaság állított, kinek e sírkövét a nagy angol nemzet őrzi és védi az idő ostroma ellen; köszöntelek, kezemben egy örökké zöld karácsonyfa ágával, melyet nyugóhelyed tájéka felé intve meglobálok; köszöntelek lényed nagysága, e közeledő szent ünnep, a künn dülő havas tér hatalma által áhítatra hangolva; köszöntelek, büszkesége az emberi, fényessége a magyar fajnak, Körösi Csorna Sándor!

*

Mely elemi forradalma a tudós szenvedelmének támadt fel benned, hogy – lépve szegény levelet nemzedet fájáról – odasodorjon, mérhetetlen messzeségbe, a legtávolabb s legidegenebb világok egy nyomorult zugába, ahol feltámadásod' egy kő alatt várod! Tettél oly fantasztikus utat, mint a röpke falevél, melyet a szélvihar elragad, messze sodor, magasba röpít, keresztül-kasul hurcol országon-világon s fáradtan tesz le egy szögletben, melyet se termőfája, se levéltestvérei csak nem is sejtének.

Egy másik viharak kellett e fára jönnie, még egy levelet lépnie és tovasodornia, hogy az leljen meg tégedet, az adjon hírt igaz mivoltodról, elveszíthetetlen értékedről minekünk, többi leveleknek.

Kép nélkül szólva: a forradalom vihara söpörte ki közülünk Duka Tivadart, érdemes hazánkfiát, oda vitte a tájakra, ahol nagyságod nagyok által látva s méltányolva volt s onnan ő hozta meg nekünk a *te képed* igazi formáját, hálára kötelező könyvében.

*

Körösi Csorna Sándor még élt, – s a legenda s egy természetes vágya az új életért élet-halálharcot vívó magyarnak együttesen reá tették alakjára a kezöket, hogy ködbe, mesebeli világításba helyezték, mely egy képzelt dicsőséggel ruháztatva fel őt, igazi dicsőségétől fosztotta meg. A nemzeti lelkesedésnek egy elszánt hőse volt Csorna, aki elindult Ázsiába a régi magyarokat fölkeresni. De nem találván őket, csalódása kétségbeesésében időnap előtt meghalt: a rajongó magyar – elhagyva a magyart s nem találva azt, akiért elhagyta. Ily alakban is megindító sors és ember egyaránt, aki naiv ábrándoknak áldozata lett. De Körösi Csorna Sándor becse nem ilyen ábrándos mivoltában rejlik. Minden messzebb volt tőle, mint a korlátoltság, mellyel korának babonái és egy későbbi felületesség alakját felcifrálták. Nem szűnt meg remélni, hogy *nemzete őstörténetének* kiderítésére anyagot talál, nem szűnt meg tán többet is remélni ennél s reményeinek nemcsak életét áldozta oly értelemben, hogy meghalt értük, de odaáldozta oly értelemben is, hogy mindenről lemondott értük, ami az életben kedves, ami benne édes, ami benne milliókra nézve egyedüli cél: lemondott a hazáról, a családról, a szerelemről, a barátságról, minden anyagi kényelemről és élvezetről, minden szellemi élvezetről is. A legprimitívebb ruhával takarta, a legprimitívebb étellel táplálta testét, ezentúl semmire sem volt szüksége, csak ami a kitűzött munkájára kellett neki. Ezt pedig az eszméért, hogy hasznot hoz nemzetének és a világnak: – ki ne értené meg az igénytelenség e nagyságát?

Közép-Ázsia ismeretlen népeinek szellemi kincstárába behatolni s onnan felvilágosítást hozni a magyarság ősi múltjáról: ez volt a cél, melyért fáradt és többet fáradt, mint Aeneas, aki Rómát volt megalapítandó isteni végzés szerint. Elvégezte itthon iskoláit, kiment egy német egyetemre betetőzni, amit tanult, hazajött, Temesvárra, majd Zágrábba költözött egy-két szláv dialektus elsajátítása végett s minden más eszköz és támogatás, még csak útlevél nélkül is, melyet a bécsi kormánytól nem remélt kaphatni, egy könnyű öltözetben, poggyász és tetemesebb pénzüsszeg nélkül, égő lelkében nemes céljával, gyalog, egy bottal kezében elindult székely bércei közül, – mondjuk drasztikusan – egyenesen Ázsiába. A tizenhét nyelv közül, melyet tudott, mikor meghalt, – ekkor már birtokában volt többé-kevésbbé legalább 8-9-nek. Komoly becsvágy és jellembeli komolyság már ekkor kitüntették, nem volt szeles, ábrándos fiú, nem kalandvagyó munkakerülő, nem testi javakra s változásokra *vágyó* kalandor, hanem egy hősi lélek, egy tragikus erő, egy egész, teljes férfi-jellem, egy férfi akarat.

Szárason és vízen hányatva, végre Kis-Ázsiában száll partra s csodálatos módon, szinte nyomról-nyomra ugyanazt az utat tette meg, melynek borzalmait egy másik utazó tollából ismerjük, akit évekkel utóbb hasonló láng vezetett Közép-Ázsia tartományain és birodalmain. Ha Vámbéry Ármin a maga nagybecsű könyveiben meg nem írja emberek, állatok és természeti erők ama veszedelmeit és rémségeit, melyeken az európai utazó ama vidékeken keresztülgázolni kénytelen: Csornától soha meg nem tudjuk vala. Őneki útja

e szörnyű, része nem volt cél, erről tehát hallgat. Ő egyáltalán mindenről hallgat, ami munkáján kívül esett. Ha csak abból ismernék őt és viszontagságait, amiket erről ő írt meg, – nem arról, hogy mit túrt, hanem arról sem volna fogalmunk, hogy egyáltalán túrt is valamit. Vámbéry könyveiből láttuk, mit kelle elszenvednie; az övéből csak azt tudjuk meg, ha valahol valaki megsegítette.

Közép-Ázsián keresztül lejutott Indiába s közvetlenebb összeköttetésbe lépett az angol hatóságokkal, melyek eddigelé is egyetlen istápjá voltak. Az angol kormány segítségét elfogadta, mert biztos volt, sőt kötelezte magát, hogy becses szolgálatokkal viszonzza; magánemberektől soha semmit, a legcsekélyebb ajándékot vagy szolgálattételt is el nem fogadta. Az angol hatóságok tele vannak csodálatával e legszerényebb, e legönzетlenebb, e legigénytelenebb és e legnagyobb tehetségű és tudományú embernek. Egy kitűnő férfiú, utóbb egy angol egyetemen a szanszkrit nyelv tanítója, szemrehányásokat tesz magának a maga kényelmi élvezeteiért, melyeket szörnyű luxusnak lát, midőn az igénytelen magyarral érintkezik, kinek a ruhája szörkaftán, eledele zsíros tea s kinek egyébre semmi szüksége sincsen. Csoma az angol kormánynak, amiért őt havi 50 rúpiával segítette tibeti tanulmányai alatt, tíz évi tanulásának összes eredményeit tulajdonául adja oda s nem bírható rá, hogy bármit is elfogadjon tiszteletdíjképpen érte. Sőt, kiderülvén, hogy ez idő alatt az 50 rúpiából csak húszat költött havonként magára, amiből élelmét, ruházatát, könyvszükségletét, tanítóit, mindenét fedezte, – a felesleget (azzal a néhány száz arannyal együtt, melyet – híre jövén – hazájából

is küldöttek neki) *jótekonny alapítványokra* adta, melyeket ma is *magyar* tanulók élveznek.

*

1819-ben indult el, 1842-ben halt meg, midőn az angol pártfogásért cserébe átadta Tibet nyelvtanát, Tibet szótárát s a tibeti szent könyvek tartalmának lajstromos és kivonatos ismertetését. 1842-ben újra elindult, most már, hogy eredeti célját kövesse: a magyarok őstörténetének adatait felkutassa. Egy maláriás posványon vitte keresztül az útja, ott alkalmasint meghált, a mocsárláz meglepte s az év április derekán Dardzsilingben meghalt. Mielőtt ez útjára indult, egy levelet írt, mely szinte végrendeletének tekinthető. Rendelkezik irományairól, könyveiről. E levél végső sorai ezek: «Mint hogy elhatározott szándékom minden európai levelezést visszautasítani, bocsánatért esedezem, amidőn arra kérem önt, hogy ha valami levél vagy csomag hozzám címezve megérkeznék, azzal belátása szerint cselekedni méltóztassék». E levél intézve Mr. Torrenshez, az Ázsiai Társaság titoknokához s hősünk kegyetlenségét mutatja maga iránt. Egy életvesztő vállalatra indul nemzetéért s lemond abban a pillanatban minden összeköttetésről, még csak a hírről is, amely nemzetétől felkereshetné őt. A legönérzetesebb és legkényesebb lélek intézkedése ez. A maga szakállára ment el, zaj és várakozáskeltő körülmények nélkül. Vagy meghozza onnan a halhatatlanságot, vagy ott vész el névtelenül senki érdeklődését se várva, se kérve.

Dr. Campbell, a dardzsilingi angol ügyvivő írta meg Körösi Csorna utolsó napjait, utolsó beszélgetéseit s ő is, mint mindenki, aki vele érintkezett, a legnagyobb

csodálattal beszél j'elleméről és tudományáról. Dr. Campbellel betegsége alatt sokat és lelkesen beszélgetett.

«Úgy látszik nekem, írja Campbell, hogy e beszélgetések alkalmával Körösi úrnak mintegy előérzete volt, hogy halála közelgett, mivel ezelőtt soha oly nyíltan nem beszélt és sohasem fejezte ki akkép véleményeit, mintha óhajtotta volna, hogy azok emlékezetben maradjanak». Körösi Campbellnek utazása végcéljáról beszélt: a *jugarokról*, kiket Kína északi határán remélt megtalálni; de «elbeszélésének összefüggése sokkal komplikáltabb volt őrá nézve, hogysen folyamatosan följegyezni tudta volna». «Annyit azonban kivehettem Csornával való társalgásaimból, úgymond, hogy minden reménye, hosszú s fáradalmas kutatásainak végcélját elérhetni abban központosult, ha a *jugarok országát* fölfedezi.»

Hogy mit kell ez igénytelen szó: «fáradalmas» alatt értenünk, aki nem tudja Vámbéryből, ismerje meg dr. Gerard leveléből, aki őt felkereste a kunawari tibeti klastrom-telepen, ahol egy láma segítségével szótárán s nyelvtanán dolgozott.

«És most azon magyar tudós felé fordulok, – írja dr. Gerard – aki a legérdekesebb tárgyak egyike, melyekkel ez utazásomban találkoztam . . . Kanum faluban találtam őt kicsi, de érdekes viskójában, környezve könyveitől s a legjobb egészségben . . . Örömtől és meglegedéstől áthatottan mutatta fáradalmának gyümölcseit. Eendkívüli kitartása eredményt aratott és ha egész lelkülete nem lenne áthatva tanulmányaitól, komoly akadályokra találna

munkásságának közepette az éghajlatban és idegen-szerű helyzetében, tekintve, hogy a csikorgó hideg itt négy hónapig tart.

A tél itt mindig kegyetlen.

Az utolsó télen át íróasztalánál ülve, tetőtől talpig gyapjuruhába burkoltan, reggeltől estig dolgozott minden melegítő tűz nélkül, nem engedve magának legkisebb időt sem a szórakozásra.

Egyszerű tápláléka az itteni szokás szerint készített zsíros tea volt; de a kánumi hideg évszak zordonsága eltörpül, ha összehasonlítjuk a zangszkari zárdában uralkodott telek fokával, ahol Csoma egy egész évet töltött. Ott ő a lámával és egy szolgálóval kilenc négyszögablányi szobában 3-4 hónapon át el volt szigetelve. Szobácskájából nem mert egyikük sem kimozdulni, a környék hóval volt fedve és a hőmérő rendszerint a 10-16 fokon állott 0 alatt (centigrád). Ott ült ő ködmenébe öltözve, kezeit ölébe téve; és ily állapotban olvasott reggeltől estig, melegítő tűz és alkonyat után világító mécs nélkül. A föld szolgált nyoszolyául s az egyszerű csupasz falak voltak egyedüli oltalma az égélj zordonságai ellen. A hideg oly szigorú, hogy nehéz feladat volt a kezeket a gyapjus takaró alól kiszabadítani a könyv leveleinek átlapozása végett. Némi fogalmat szerezhetni a Zangszkárban uralkodó klímáról, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy ott a nyári solsticium napján havazott és a következő szeptember 10-től, amidőn az aratás még be sem volt végezve, a mezőség már is a téli takaróval volt befedve. Ilyen borzalmas az arculatja ama vidéknek örökkétartó telével. . . És Csorna ily helyzetben, mely más embert bizo-

nyára kétségbeejtett volna, 40,000 tibeti szót összegyűjtött és elrendezett.»

*

Ismét Campbell jelentésére ugrom vissza.

«Jóllehet, mondja ez, sokkal jobban volt április 7-én, mint az előbbi napon, attól tarték, hogy a láz vissza fog térni s azért ismétlém kérésemet, hogy orvoságot vegyen, de ismét hasztalanul. 8-án nem láttam. De 9-én reggel, Griffith dr. úrral hozzamentem s úgy találtuk, hogy a láz ismét visszatért, ekkor már elméje némileg zavart volt s félrebeszél, arca beesve, sárgaszínű volt s a halál nyomait magán viselte; általában állapota fölötte veszélyessé vált. Végre rávettük, hogy orvoságot használjon. Április 10-én reggel kissé jobban érezte magát, de nem vala képes tisztán s összefüggőleg beszélni: estefelé ismét rosszabbul lett, másnap reggeli 5 órakor panaszszó és küzdelem nélkül kimúlt.»

Meghalt!

Meghalt volna e szerint a nélkül, hogy célját elérte volna?

El lehet-e ezt általán s bárkire, ellehet-e a csecsemőre is mondani, aki az angyalok közé szállt, még mielőtt csak igazán ember is lett volna, aminek tán született? A cél a halál s amit addig tennünk sikerül, az magában vagy hatásában kimerítette célunkat a bölcsőtől a sírig.

Körösi úttörő munkákkal gyarapította az angol filológiai irodalmat. Amit *hazájának* szánt fáradsága eredményeül, az betöltetlen maradt. Ha azonban az

angoloknak adott könyveket, nekünk magyaroknak adott embert!

Egy jellemmel gazdagabb általa a mi művelődésünk, a mi fajunk története, egy jellemmel, akinek hódol két művelt világ: az ismert s az is, amelyet mi nem ismerünk.

«Függetlenségének magasztos érzelmeit – mondja róla dr. Gerard – oly magas fokig viszi, ami szokásos talán saját hazájában, de magatartását e részben én legalább hibának bátorodom bélyegezni oly egyénben, aki olyan helyzetben találja magát, mint Csorna.»

Mr. Torrens ezt mondja róla:

«Jellemének legbámulatosabb vonása volt: rendkívüli bizalmatlansága magában oly tárgyakra nézve, *melyekben mestere lehetett volna hét világ tudósainak . . .* Oly ritka tulajdonok sohasem voltak összpontosítva egy egyénben, ki midőn azokat haszonra fordíthatta volna, *oly szerényül járt el.*»

Mestere lehetett két világ tudósainak és sohasem volt, aki annyit tudva, oly önzetlen lett volna.

Három világrészben hordozta meg a tudomány, a munka, a szegénység, a szerénység és jellembeli függetlenség erényeit, a magyar és az angol nemzet gyermekeinek jobbjai versengve ünnepelték őt ez eredményeiért! . . .

Nem kincse-e ez a jellem a fajnak, amely-termeli? Nem több érték-e öntudatunk számára ez alakja az «ázsiai fajnak», mint ha csakugyan birtokában volnánk a jugarok történetének és térképének? Ezeket egy szerencsésebb, ha léteznek, ma könnyebben megtalál-

hatja. Ily férfiút, ily nagyságát a magyar típusnak, mely század hoz újra világgá?

Őt nézzed, ifjúság, példának, amely utadra mégy, nagyvá tenni a hazát. Tőle tanulj tudást szeretni, hazát szeretni, tűrni érte, nem lankadni, meg nem riadni, nagynak lenni és szerénynek, legnagyobbnak és legszerényebbnek egyben.

. . . Hó fújja be dermedt földgömbünket, fagyos szél nyargalja körül robogó bolygónkat . . . Amely innen indulva ablakom megrázza, a siránkozó szélvész órák alatt tovaryargal országokon, földrészeken s a dardzsi-lingi sírboltról is elsöpri a havat, amely reá borult, fölibe a porló csontoknak.

Köszöntsed hideg követ, ha reá csapsz, óh szélvihar, köszöntsé a mérhetetlenül messze alvó magyart, köszöntsé karácsony éjjelén, amíg mi itthon a haza serdülő ifjúságával, a jövő reménységével, a víg karácsonyfa körül ujjongunk; rázd meg hőszünk bús sírhalma körül a fenyőszudarak himbáló koronáit, hadd susogjanak, hadd sóhajtozzanak, hullassák a sírkőre ezüst hóharmatjukat. ..

(1885 dec. 25.)

A HALDOKLÓ MOZART.

Munkácsy Mihály új képe föl van állítva a Mücsarnok nagy termében és holnapra várja a nagyközönséget. Most, hogy Liszt Ferenc ott künn járt Párizsban, a zongorakirálynak azt a mondását terjesztették, hogy boldog volna, ha még úgy tudna zongorázni, mint ahogy «Miska» – füttyülni tud. Nos, nekem úgy kéne «írni» tudnom, ahogy «Franci» klavírozni tud, ha boldog akarnék lenni s hogy kedvem telhetnék abban, amit írok a – Miskáról.

Első, amit kiemelek, a hazának az a szeretete, mely Munkácsyban lüktet, midőn új dicsőségének első fényét mireánk ereszti. A kép készült Párizsban. Párizs, a házigazda, látta. Utána következik az édesanya. Első a becsület, második a szeretet. Ez persze a képet sem szebbé, sem jobbá nem teszi, de nekünk becsebbé az alkotóját, aki megtévén a legszükségesebbjét annak, amivel tehetségének tartozik, a többivel elsősorban ide siet, ahova szíve húzza.

Oh, szép és nagy dolog világ szerint csodált zseninek lenni, de boldogság családhoz tartozni, egy szeretett haza édes és hű gyermekének lenni.

Azonban még egyszer mondom: ez csak az ember dísze, nem a művéé, amely nem lesz tőle se jobb, se szebb, ha már készen van; de erős hitem, hogy bűvös harmóniájában alkatának és színeinek és csodás ereje-

ben igazságának, áradó melegségében művészi voltának, ez a jellemvonás elsőrendű dolgozótársa a művésznek. Nemcsak színnel és ecsettel, hanem lélekkel is dolgozik az ilyen s művében lehel az ember s az a halhatatlanság benne.

Munkácsy Mihály még mindig emelkedik, még mindig fölfelé megy a pályáján. Legújabb képe – mint mindenik eddig – azt a benyomást teszi rám, hogy ez a legjobb. Mi teszi legjobbá? Ugyanaz, ami a többit azzá tette. A csodás tárgyválasztás, a csodás kompozíció, a csodás harmónia, a színek mérséklete és pompája egyben, a megdöbbentő világosság és a plasztikus festés.

Az új kép jóval kisebb, mint a két Krisztus-kép. Összesen tizenegy alak van rajta, egy kis szobában egy szék, egy kezdetleges zongora, egy almárium, egy zsöllyeszék, melyen Mozart ül, egy spanyolfal és díván.

Képzeld magad elé a képet, szíves olvasóm. Szemben állván velem, balkezünktől a kép széles aranyrámájába veszve van az ablak, melyről az egészre a világítás árad. Közel az ablakhoz az előtérben van egy szék, vörös kelmével behúzva, faragott fából, hozzánk háttal: rajta bot és kalap. Itt e szobában idegenek holmija, kik idejövén, rátették. Közel az ablakhoz, kissé mélyebben a széknél, tehát tőlünk távolabb, három énekes áll, kezében kottával és énekel. Az első – tőlünk balról – világos lilaselyem rokokóban, arccal felénk a kottáját nézi; a másik kettő, kissé beljebb a szobában, majdnem egy vonalban, csak tartja a kottát, de szeme a szoba belsejébe néz, a kép főalakjára. E két énekes közt, háttal az ablakhoz, tehát árnyékba borítva, ül a zongora előtt egy negyedik alak, aki nem játszik

szerepet a képen, csak a teljességért van ott: erősen nézi a zongora pulpitusára tett kottát. Az énekesek s a zongorázók nagy figyelemmel csinálják a maguk dolgát, új darabot énekelnek, melyet még nem igen tudhatnak, de kettejük, a közelebb állók szeme mégis meg van osztva föladatuk és az ábrázolt cselekmény közt: a vászon költeményében már közvetlen résztvesznek, a szerint, amint közelebb állanak a hőshöz, nem úgy, mint az első alak és a zongorához kötött, akik csak mesterségük által vannak érdekelve.

Ahová a két énekes néz, szemben az ablakkal és a zenészekkel, közel a kis régi zongorához, mely egy gobelinterítővel van leborítva, ül a kép főalakja, Mozart, fejét a vánkossról kissé fölemelve. Jobbkeze a zenészek felé van kinyújtva, mintegy a taktust adva nekik, balkeze lehanyatlott, fáradtan lóg le, egy kottadarabot tartva. Nemes, szép arca, főségesen tündöklő homloka, merész, előkelő orrával, halványan sugárik a megdicsőülés bájában. Két szeme a végtelenbe néz maga elé, lénye megolvad, saját szerzeményének hallgatásában, a test kín nélkül indul enyészetnek, mert a lélek a halhatatlanság öntudatának kéjében emelkedik föl. Sárgásszürke rokokó kabát van rajta, nyaka körül fehér patyolat nyakravaló, mellén ingfodor: térdeit egy szintén sárgásszürke nagy kendő takarja. Egy megindító és gyönyörkeltő szép látvány, nem az ember halála, hanem a művész megdicsőülése, a zseni győzelme a halálon, a mulandóságon. Mögötte egy három lapból álló bordóvörös spanyolfal áll, remek háttére egyfelül a kép főrészenek, másfelül csodásan elmés kiegészítése az egész kompozíciónak. A spanyolfal ugyanis a szoba főajtáját takarja, óvja a beteget és két részre osztja a

kép további személyeit. A spanyolfalon túl, t. i. az ajtó felé, ismét három alak van aggodalmas beszélgetésbe merülve: tán jó barátok, tán éppen orvosok. Egy majdnem szemben Mozarttal, egy háttal Mozart-hoz (tehát tőlünk jobbra a szélső) és egy a háttérben. E három ember csoportját a főalakhoz inspirált elmésséggel nem az köti, aki vele szemben áll, tehát legfigyelmesebben szemlélhetné őt, hanem az, aki hozzá háttal áll s aki tehát éppenséggel föltűnően megfordul s úgy néz a betegre. E háttérbeli három ember csoportját és a három énekes csoportját egy hetedik alak köti egymással és a kép középső pontjával össze, aki – nyilván a háttérbeliektől elválva – előrejött a zongoráig, ott – velünk szemben – jobb könyökével a zongorára könyököl és ezáltal a balsó csoporthoz viszi fejét, de balkezét Mozart felé nyújtva tartja a zongorán s tekintete érdekelt figyelemmel csüng a haldoklón. Bűvös egybeláncolása ez a kép részeinek, a kompozíciónak az a genális találékonysága s egyszerű természetessége, mely Munkácsy művészetének egyik titka s egyszerűsége és természetessége által naggyá, klasszikussá és – ha szabad e szót használnom – könnyen olvashatóvá teszi műveit.

A kép befejező része a jobb szélen, a spanyolfalon innen van, majdnem közvetlen a haldokló zsöllyéje mögött, elkülönítve a többitől.

Ki van, ki lehet még ott?

Ott van az – asszony. Egy fiatal, egészséggel teljes, szép, friss barna menyecske, néhány perc még és gyászborult özvegye a haldokló lángésznek. Szerény, keresetlen, igénytelen teremtés, tüzes szeme harmattól bágyadtan mereng a semmibe. A pillanat keserve ül

elfelejtkezett gömbölyű arcán, melyet rezignáltan kezére nyugtat. Áhítat, megadás, reménytelenség, bánat ömlik el rajta. Nem volt boldog, nem lesz boldog, most is félrehúzódik egy nagyobb hatalom elől, mely jelen van e pillanatban. A requiem szól, a zseni utolsó alkotása élő hangokban búcsúzik alkotójától, – a hitves kitér, nem teszi szívszaggató sírás színhelyévé azt, amit a sors egy magasztos megdicsőülés színhelyévé szánt. Nem egy családi jelenet, nem egy haldokló férj van itt, hanem *egy* tragédia: mikor a gyarló test időnap előtt megtörik s kibocsátja elégtelen bilincseiből a nagyságot, mely a világnak gyönyörére nyilatkozott volt meg benne. Ifjan, elcsigázott, kimerült testtel, témérdek dicsősége és öröme elül az életnek roskad össze és elszáll a zseni és a bánat a viruló testtel itt marad. A képet bezárja anyja mellé kuporodva a mindebben még tudatlan gyermek, a pont a költemény végén.

Kedves olvasóm, leírtam a képet, ahogy tudtam. Aki látni fogja a képet, azt is látni fogja, hogy mily gyarlón írtam le. De nemcsak az én tehetségemen múlik a dolog. írás és képírás oly különbözők, hogy mindenikben éppen ellenkező a jó. Ami jó festve, az leírva rossz és megfordítva. Mert én csak egymásután mondhatom el, ami együtt, egyszerre látva tökéletes. A poéta legjobb és legszebb képei nem alkalmasak a lefestésre.

Gondolom, sok ember fejében megfordul a gondolat, hogy Munkácsy mért éppen Mozart halálát festette. És még többnek a fejében az, hogy mért ez a jó magyar nagy képeihez magyar tárgyat nem keres.

Nos, hogy nem *keres*, azt nem merném mondani, inkább hiszem, hogy nem *talál*.

Hiszik, vagy nem hiszik olvasóim, én azt tartom, hogy a zseni egyik része már magában a tárgy megválasztásában nyilvánkozik. Szép képet egy geniális piktor hamar fog festeni, bárhonnán vegye is a tárgyát. Hanem egy alkotásra, amelynek tartalmi nagysága is meglegyen a festés művészetének a kiválóságaival együtt: arra nem sok tárgy kínálkozik. En valóban Munkácsyt a festők közt a tragikusnak mondanám. Ő tragédiákat ír az ecset nemzetközi nyelvén. S írja hazájának és a nagyvilágnak. Nézzünk végig híres képeinek a tárgyán. A *Siralomházban*: a magyar népeletről vett oly momentum, amely mindenütt közvetlen érdekességű. *Milton*: a vak ember, aki el van zárva világtalansága által az egész fizikai világ pompájától, abban a pillanatban, midőn meghihlett lelkének megnyilatkozik a paradicsom és ő zenés nyelven, leányainak tollába mondja lelke revelációit. Milton világraszóló híre előzi meg a képet, a világ érdeklődése ül széket a kompozíció genialitásán. A Krisztus-képek az emberiség legmagasztosabb tragédiájának két nagyszerűen fogantatott jelenete. Most *Mozart halála*. A halhatatlannak korai halála, mellyel az istenek kedvencét az istenek irigysége sújtja. A tragikus momentumok egyéni vonatkozással az emberi szellem történetében. Csupa szellemi hős, a legnagyobbak, kiket, nagyságát megpróbálni, a mi Atlaszunk vállaira vesz. Európa, a nemzetek lesik minden újabb képét, nem hajtva-e a vágytól, hogy megállását vagy éppen hanyatlását megtalálják egy-egy újabb művében? És nem kell tehetségeinek hanyatlani, csak egy kevésbé szerencsés tárgyat válasszon, – csak olyat, amelynek értelme korlátoltabb, – meg vagyok győződve, percig sem fog késni

az ellenséges szellem, hogy az alkalommal visszaéljen. De el fog jönni az idő, amikor ily kockázat nélkül módjában lesz Munkácsynak, hogy csak nekünk fessen egy nemzeti képet. Az azonban nem lesz előbb, csak mikor kimondhatja: megvagyok. Most már hazamehetek.

(1886 ápr. 26.)

II. LAJOS LEGENDÁJA.

Egy boldogtalan királyról kell ma elmélkednem s az a kérdés tolakodik a tollamra, van-e különbség boldogtalan király és boldogtalan ember közt. Mi a boldogtalan ember? Egy lény, aki külső vagy belső okoknál fogva megakadályoztatott abban, hogy harcát az életben érdeklődése csökkenése nélkül folytassa addig, amíg erősebb hatalmak vagy maga a halál által kapitulációra nem kényszerítetik. Semmi sincsen tőlem távolabb, mint hogy a boldogságot a külső szerencsével összecseréljem vagy az egyéni diszpozícióknak megfelelő életviszonyokon kívül valamely általános érzékeny fogalomra törpítsem. A boldogság ezer és százezerféle. Más az enyém és más a tied. Míg én birkózom az ellenséges hatalmakkal és sóvárgom, reménytől kecsegtetve, a magaméért, – senki máséért, az enyimének csak reményét is oda nem adom. És ez már maga a boldogság. Egy hallgatag alku úgyszólván az élet föltételeivel; a küzdelem bizonyos szabadsága; a sors kecsegtetései és kifogyhatatlan segédcsapataink: az illúziók.

*

És a király boldogsága?

Az is csak az, ami az emberé. Ha mint király boldogtalan, nem boldog ember többé. Ha mint ember boldogtalan, boldogtalan akkor királyi mivoltában. Mi a

királyi hivatás? Különb-e az enyimmél, mely az, hogy tolljogommal uralkodjam az emberek tömegeinek a kedvén? Jótékony hahota, jótékony könnyek forrását nyissam meg vele. Bújában enyhüléssel kínáljam, kicsapongásait erkölcsi hatalmammal fékezzem, gondolataimat, mint nemes ércből vert pénzt, rajok ütött képeimmel forgalomba hozzam közöttük és beszédjem adójukat, amelyből dicsőségem, halhatatlanságom kikelik.

Ha mindez, minek vágyával szívem tele van, mire erkölcsi és szellemi lényem hivatását érzem s minek életem szentelve van, – balul ellenem fordul, boldogtalan vagyok s az életnek nincsen találékony-sága, hogy kincsei tömegéből olyat kínáljon, mely vigasztalásomra lehet.

Bármely lélekben járó meghasonlás feldúlja az emberben a hivatást, a hivatásban az embert. A királyok illetén bukása azonban nagyobb-nak látszik, mert több a nézőjök.

Az a nyomorék ember, aki kalapját elvetve, egy merész ugrással a Duna habjaiba veti magát; másik, aki a bor démonának rémes körmei közt vonaglik s az utcán díztelen véget ér, s ezer áldozata a meghasonlásnak, mely a pusztulás megannyi alakjában keres menedéket megdült élete ellen: a rendőri jelentés, egy hírlapi rövid hír teszen róla említést, a Bókus halottas házába beférnek, akik érdeklődnek iránta. De százának belső története és végzetes boldogtalan-sága az, amelyről ma Európa, sőt az egész művelt világ beszél, midőn a balsors trónról veszi le megbomlott lelkű áldozatát. Ha a nap belesütne szívökbe s a szemünk utána hatolhatna a nap sugarának, ugyanazt

a képet látnók száz szív kamarájában, fotografikus hűséggel. A boldogtalan emberek kálváriájának rémes képtárát.

*

II. Lajos bajor király . . .

Nekünk is volt egy II. Lajos királyunk. Tizenhárom éves korában ifjú, tizennyolc éves korában férfi, huszonkét éves korában aggastyán vala, – rémes játéka a természetnek, – midőn, rajta való erőszakosságait megkoronázi, a csoda, mely rajta erejét gyakorolta, a vesztett csatából futót az iszapba lökte.

Ott, a Csele-patak iszapjába sülyedt le vele Magyarország szerencséje is ...

II. Lajos bajor királyt korának legendaszövevénye képzelete még élvén hatalmába kerítette s amit róla tudunk, az mind elmúlt idők mesevilágába illik jobban, mint a XIX. század keretébe. Egy titokzatos élet hőse ő, csodás rejtelmek vették körül, cselekedeteit éppúgy éjjeli homály borítja, mint az indító okaikat és most az az izgató homályosság, mellyel e férfiú magát takarta, végzetes bosszút gyakorolni megsűrűsödött, összehúzódtól körülötte szűkre, mind szűkebbre és végre reáborult magának a boldogtalannak belső világára.

Ezentúl kisebb lesz a homály körülötte, de borzalmas lesz a sötétség magában, benne, szívében és elméjében.

II. Lajos bajor király megőrült.

«Végkép» megőrült, mondja a hír. Ez a katasztrófát, az élet művészi végét jelenti. Ami hátra van, az külsőség, némely kitérés a tébolyodottnak lehet még vonatkozással a katasztrófa okaira, örült állapota maga már csak szánalomraméltó, erkölcsi érdeklődé-

siíneknek azonban nem tárgya többé". Fizikai halála lesz még jelentőséggel a – nézőkre, egyébként ő a világra nézve már is halott.

Mi idézte rá a katasztrófát?

Mi idézte rá a katasztrófát? A király pusztította-e el benne az embert, vagy az ember dülta-e fel a királyt? Vagy egyik is, másik is egymással birkózva vagy egymást tetézve, karöltve lett végzete egy jobbal kecsegtető léleknek? Ki tudná ma határozottan megmondani? A temérdek legenda, mely róla forgalomban van, a kevés való, amit tudunk, nem elégséges anyaga a biztos ítéletnek. Majd ha az ő nemzedéke a természetes kor végső határára ér, akkor a beavatottak emléke megszólalhat, akik körülötte valának, titokzatos élete szemtanúi és részesei végrendeletben fogják az utódokra hagyni tudomásukat s mikor mind, akik vele együtt éltünk férfi- és emberkort, por leszünk és hamu, – akkor világosságot fognak vinni az emberek II. Lajos bajor király tündérváraiba, csodás, fantasztikus alkotásaiba, éjjeli mulatozásaiba, nappali álmába s ama rugókra, melyek e világot a kortársak szeme előtt elrejtve mozgatták. Most csak sejtelmek, gyanítások, hozzátételek kalauzolják bűvár kedvünket a gyér adatok és fantasztikus legendák e csodavilágában.

*

Első és fontos adat a családi hajlandóság: egy örült testvér, excentrikus hajlandóságok a nemzetségben. Ez jellemző és kétségen kívül kedvező momentuma a katasztrófának, mely ahová betört, a szervezetben, hajlékony elemeket találhatott, szolgálatkészeket a maga romboló szándékához.

Szerelmi csalódás a második.

Ami annyi emberi szívet megtör, a közös kalapács érte az övét is. Akit királyi hitvesévé akart tenni, szerette; de mielőtt azzá tette volna, hirtelen fordulat állt be s a huszonöt éves ideális ifjú visszaküldte a jegygyűrűt. Miért? Azt nem tudni. Tudni azonban azt, hogy többé nem is házasodott meg, hogy szívet nemcsak imádottja elül zárta be, hanem bezárta mindörökre, minden asszony elül. Asszony asszonyi hivatással ez egyen kívül többé szerepet az ő életében nem játszott. A legenda beszél egy parasztleányról, de ez a leg-primitívebb invenció. Oly szokott, oly általános, oly mindennapi és annyira kevés a való adat róla, hogy odautasíthatjuk bátran a mesék világába, mint minden jelentőség nélkül valót a boldogtalan király személyes történetére nézve.

Szívbeli csalódásával kezdődik excentrikus élete. Előbb asszony-, majd embergyűlölő lesz. Király létére mindinkább visszavonul a világtól. Épít magának egy tündérmagányt, abban emészti fel magát, kimeríti szellemi és fizikai élete erőit, mignem végre a kettős felbomlás, a téboly borzalmas karjaiba hull.

Beérhetjük-e ennyi magyarázattal?

Csalódása után, mellyel elvesztette emberi világát, nem keresett-e magának kárpótlásul egy másik világot?

Keresett; de nem ott, ahol azt keresni utalva volt: a trónban, az uralkodásban, a fejedelmek dicsőségében, a népeknek anyagi, szellemi és erkölcsi gyarapításában. A boldogtalan király, aki gyönyörű férfialak volt, megcsalódik a szerelemben és lemond a szerelemről, lemond férfiszépségének, erejének, erkölcsének ama magasztos és üdvözítő céljáról, mely a szerető, a férj,

az apa hivatásának teljesítésében boldogsággal kínálja az embert.

Nemes, becsvágyó, férfias, fönnkelt, uralkodásra termett volt, mint róla írják; királyi volt, királyi fenségének teljes érzetében, királyi nemzetségének büszke öntudatában és – szerelmi csalódásaért fékezte volna meg magában mind e fejedelmi tulajdonságokat?

Ő alapíthatott volna városokat, nagyvárosokat, tehetett volna egy népet, hódíthatott volna másik népet, hadat vihet, békét köthet, babért arathat, világtörténelmi jelentőségre hághat, ha mint király a kezébe a sors által letett lehetőségeket mozgósítja s kárpótlást ebben kereshet vala szerelme letépett virágáért. De II. Lajos nem ide fordult kárpótlásért. Egy egészen más világba tört be az ő sebzett lelke feledést keresni: a művészet világába. Nem országló férfiakkal, nem hadvezérekkel, nem hadseregekkel vette magát körül, hanem a művészetek mestereivel: ő épített s épületeit a minden műzsák híveivel népesítette be. A zene, a szavalat, a színház, a festészet, a szobrászat, az esztétikai szépnak, az utánzás, a másolás remekeinek a világába menekült, futván az eredetitől, az élettől. És egy életen át e művészetek hatásán ittasult s a művészetek delirium tremensének lett ma áldozata, ezek excesszívus élvezetén háborodik meg elméje, mint azé a szegény ördögé a pálinkáén, akit szerelmi búbánata felejteni a – csapszékbe csábít.

De ez utóbbi a természetesebb processzus. A bajor királyé a természetellenesebb. Azért nem elégséges magyarázatnak. Egy másik oknak kell ott lappangani az ő szerelmi történetén kívül, amely megmagyarázza, hogy miért ott keresett menedéket, ahol legnehezebben

találja, mért ott nem, ahol közvetlenebbül kínálkozott neki a kárpótlás: királyi hivatásában.

Sejtelmem az, hogy azért, mert ebben is éppúgy, tán még jobban volt sértve, mint szívbeli ügyében. Itt is vesztes volt és ezért is kellett neki a kárpótlás.

Későn született. Ha száz évvel előbb jő, tán más-képpen alakul Európa sorsa. Mikor ő trónra lépett, Németország sorsa már a Hohenzollernek kezében volt. Az 1866-iki hadjárat az első pecsét volt e sorson, melyet megfordítani többé nem lehetett. A Wittelsbachok csillaga fénye másodrendben égett a németek egén. A vezérszerep a berlini hatalmasok kezében vala s a legnagyobb akarat is a helyzettel szemben tehetetlenségre volt kárhoztatva. A Hohenzollernek égisze alatt, a Hohenzollernek fényeért lehetett még valamit tenni, ellene semmit. Fülöp már mindent letarolt vagy megszállva tartott: Sándornak nem volt mit tennie. Nem maradt számára csak a tompa rezignáció. Ezt a geniális ifjú látta, mikor a sors a gyepelőt hazájában az ő kezébe adta. Látta a fehér-fekete zászló biztos útját s nem maradt számára egyéb, mint megmutatni, ha elvették előle, hogy ő legyen a németek királya, hogy tud lenni a királynak oly jó németje, mint a legjobb. És ő kínálta meg az öreg Vilmost a császári koronával, ő, aki gyűlölte a porosz királyságot.

A gyepelőt a lovak közé dobta, a kocsit a diadal-szekerhez akasztotta s ezzel a nagyobb sebével, ezzel a nagyobb bánatával ment felejtetni, tán kezdetben alkotó szándékkal, a művészetek birodalmába, hol mint a művészetek örültje, művészi kicsapongások és szertelenségek áldozata, ma expiai.

Tünemény testi alakra, lelki jóságra, férfias becs-

vágyra, szellemi nemességre, királyi gondolkozásra nézve, de boldogtalan mint szerelmes, boldogtalan mint király, gyűlölve nőt, gyűlölve politikát, kettős hivatása kudarcának tényezőit, a nemesebb lélek számára még fönmaradt fönkeltebb emberi élvezetekbe temetkezik: a művészet alkotásaiba. Az emberi, ihletett kéz alkotta szépnék e szeretete szenvedelemmé, a szenvedelem mániává fajul és megöli, ami az emberből még fönmaradt volt benne.

Egy csodás története a XIX. századnak: ez a II. Lajos bajor király gyászos legendája.

(1886 jún. 13.)

«NYÁRI LES».

Nyári les a címe Vajda János egy versének, melyet a napokban olvastam egyik helybeli újságban. Hogy hírlapjaink egész nyáron lesben állanak figyelni, hány előfizetője akad Vajda János sajtó alatt levő köteteinek, sőt, hogy újságíró kollégáink folyton puskáznak, hol lesből, hol nyíltan is a közönségre e kötetek érdekében, az eléggé tudva van, de ezzel a *Nyári les* tartalma semmi összefüggésben nincsen.

Nekem is olyan quasi-kollegiális kötelességem lett volna Vajda János verseit és prózáját a nagyérdemű közönség figyelmébe ajánlani egy tárcában, de én ezt alapos – rám nézve alapos – okoknál fogva mind-
eddig elmulasztottam.

Hogy az ember valakit melegen és őszintén, mondjuk, szeretettel mások szeretetébe ajánljon, ahhoz nem elég, hogy az ember erre az objektív okoknak bőviben legyen. Ehhez néminemű szubjektív okok is kellene. Ha én Vajda Jánosról eddig megírtam volna a tárcát, melyre ismételve ösztökéltem, azt hiszem, roppant hidegen és komolyan megírtam volna ugyanazt, amit mások tán melegebben és legalább is oly komolyan megírtak: hogy Vajda János a legerősebb versíró tehetség élő poétáink sorában, hogy e szerint legméltóbb az irodalom barátainak a figyelmére, hogy a nemzeti művelődés, az irodalom, a hazafiség stb. érdeke parancsolja, hogy ily

tehetség a maga jogaihoz jusson és több efféle. De mit ér ez? Ezt minden művelt ember tudja, ezt hajtogatni ízléstelen és unalmas dolog. Ha ennél többet nem tudunk mondani, ezzel nem sokra megyünk.

Én pedig nem tudtam volna!

Mert ha láttam egy fiatal kezdőben a vonzó tehetség jeleit vagy nyomait: szívesen rendelkezésére bocsátottam a tollamat vagy, ha tetszik, a hátamat: álljon rá, hogy többen meglássák. Egy tehetséges kezdő útjából elhárítani a súlyos akadályokat: ezért lehet lelkesedni. Szubjektív momentumok ölelkeznek objektív okokkal és az ember hevül, lelkesül és lelkesít. Mikor azonban Vajda Jánosról van szó, akkor így okoskodik az ember: Vajda tán harminc év óta ismert alakja az irodalomnak. Folyton itt volt, a tűzhely körül, állandóan szem előtt. Szolgált a porondon minden fegyvernemben, százszor, ezerszer, nem egyszer vont, mondjuk: vonhatta magára a közfigyelmet. És e harminc éves küzdelem eredménye az, hogy sem mint költő, sem mint prózaíró, sem mint szociológus, sem mint publicista, sem mint magánember, sem mint a szellemi hadsereg alakja, nyilvános ember mivoltában nem tudta a közönségnek, melyet szolgált, szimpátiáit, szeretetét, érdeklődését tartósan lekötni, magának állandóan biztosítani. Népszerűtlen maradt mint ember, nem lett népszerű mint költő.

És most, harminc éves múlt után mink, tehetségben hitványabbak, gyengébbek és kisebbek, még években is fiatalabbak jutunk abba a helyzetbe, hogy őt a közönség pártfogásába ajánlgassuk. Kánk nézve nevetséges, őreá nézve méltatlan helyzet. De okának kell lennie, mert a dolog el nem tagadható, tényleg így van. Én és

még nálamnál is kisebbek, mi állunk oda és el nem nevezhetjük magunkat, mikor így szólunk: tisztelt közönség, ha harminc éven át nem hitted el Vajdának magának, hidd el most énnekem, hogy ő mindannyiunk közt, akik ma éretted és számodra rímbe szedjük bájos anyai nyelvünket, valósággal a legkülönb és nemcsak hogy legkülönb közöttünk, hanem abszolúte is értékes.

Fog-e nekünk hinni, aki nem hitt neki magának? – Nem hiszem. Ezért vonakodtam írni Vajdáról általán. Nagy tehetsége és az elmaradt külső siker egy példátlan ellenmondás; a hódító elem, mely másoknak pályát készít, hiányzik belőle a tömegre és az egyesekre nézve is. Élvezem verseit, de hallgatni is folyékonyabban tudok a poétáról, mint beszélni. Fölvetném a kérdést: őbenne rejlik-e vagy a közönségben, hogy eddig ketten nem értették meg egymást. És bizonyos, hogy elsőben is őbenne keresném a hibát és valószínűnek tartom, hogy meg is találnám.

Egy szóval e tárcával örökre adósa maradtam volna krónikás lelkiismeretemnek, ha a véletlenség megint a kezembe nem csempész egy ujságlapot, amelyre őneki egy verse volt nyomtatva. Elolvastam, tán tízszer is egy végben és csak csodálkozom megint az árnyékon, amely e költői exisztencián rajta fekszik. Mit vétett a poéta Vajda az ember Vajdának, hogy őt így elmerítette egy sivár vigasztalanságba? Olvasom a verset és felkiáltok: hát énám, az én kontárságomra s ügyesebb ajánlgató társaim szavára lenne szükség, hogy az embertől meglássák a költőt és tenyerükre tegyék? – Nem írok tehát Vajdáról, hanem írok egy verséről.

Nyári les a címe és gyermekkori emléknék van mondva.

Ki nem volt valamikor egy nyári éjszakán erdőben magányosan? Ki nem érezte a titokzatos szorongó érzést, melyet a zsongó éjjeli élet tesz az emberi szívre? Mikor hangokat hallunk, de nem látjuk forrásukat, nem ismerünk gazdájukra; alakokat látunk kísérteties bizonytalanságban, formátlanságban és változékonyságban? Érzékeink nem szolgálnak ki, mint nappal, hanem játékot űznek velünk, csalogatnak, rémítgetnek, bolonddá tesznek bennünket. Hallgassátok meg a jókedvű vadász éjjeli kalandjait. A hátatok borsószik, szívetek dobog, csak ő maga beszél vígan. Ez az éjjeli kép és hangulata Vajda versének a tárgya. A legmozgalmasabb költői képek egyike, tele a hangulat legalkalmasabb tényezőivel, mozgékony formában, minden borzalma az éjnek megtestesítve, ahogy végig huhog és suhog a hallgató képzeletében s középen a vadással, aki sörétét nem küldhetvén, káromkodást küld a menekülő vad után, aztán egy fordulat és – helyreállítani a munka egységét – még egy metsző helyzet, mely kiegészíti és befejezi a költeményt.

Azt mondja:

Immár a hegyélen száll le a nap.
Fák árnyai nyúlnak előre.
Rejtek sűrűből most indul a vad,
Ki, párja után, legelőre.,

Látod, nyájas olvasóm, a vadászt, aki végigtekint a tájon, az időn s azt mondja: itt az ideje! és fogja fegyverét s indul. A nap lement; mire az erdő" szélire ért, az est leszáll. Három strófa festi emez első után az erdő éjjeli képét:

Most egybe az erdő, mint a pokol
 Rémmel telik el, besötétül.
 Mint síri lehellet, száll a bagoly,
 Káprázat a lég dene vértül.

Bús éji királyné, fénymezű hold
 Ül trónra, lenézve merengőn.
 Ébrednek a lelkek, mozdul a lomb.
 Lovagolnak az árnyak a szellőn.

Víg torkú rigó most bújva elül,
 ökrészfiu füttyöt eresztget.
 Tévedt utazó bolygván egyedül,
 Bezzeg veti most a keresztet.

Mennyi szín, mennyi szürke pompa, mely erő, mily élénkség és változatosság és mennyi titokzatosság hozzá! Az erdő rémmel telik el, mert besötétül. Minden bokor, minden fatuskó, minden fatörzs és lomb megelevenül, alakot vesz tágra nyílt szemeidben. Csak suhog, de nem mozdul, csak zörög, de meggugol helyében. Ami száll is: a nesztelen bagoly, az csak síri lehellet; a denevér cikázó röpkélése pedig csupán káprázat, nem valami, amit látni, ami van; csak ami látszik, mintha lenne.

És mily lágyan, andalítóan lép a kép keretébe a «bús éji királyné, a fénymezű hold, lenézve merengőn». De az erdőt nem enyhíti meg! Ellenkezőleg, be-betörő fényének rezgő sugara és suhanó árnya csak újabb kísértetekkel népesíti meg borzalmait: «lovagolnak az árnyak a szellőn». Az óklasszikus iskola művészetével van aztán a két strófa hatása megérezkítve egy harmadikban: a madár elhallgat – még pedig a «víg-torkú rigó», ez a csacska legény, húzza meg magát;

ellenben megszólal, aki eddig hallgatott: az ökrészfiú, akit az erdő mellett tart hivatala, füttyörészget, attól talán elhiszik az erdei rémek, hogy nem fél; sa harmadik, az eltévedt vándor felsőbb hatalmak oltalmát keresi. Ilyen rémes ilyenkor nekünk többieknek az erdő!

De az ördögtől sem fél a vadász,
Ő egymaga áll ki merészen.
Némán egerész, neszelve vigyáz,
Nem ötlík-e vad ki a résen?

Rí a csalógány, – ott valami jár . . .
Hah végre, szerencse . . . talántán . . .
Úgy ám ... de elugrik az őz, mi kár!
Hogy a menykő szántson a hátán!

Idáig a mi félelmünk és a vadász bosszúsága. Ez utóbbi lehetne elmésebb, eredetibb és kevésbé triviális; de ha nem az, hát nem az. A vadász bosszúsága csak annyi, hogy egy káromkodással szélnek ereszti s új vadra vár a régi érdeklődéssel; a mi félelmünk meg csak a képzeletünk munkája, se baj, ha egy kicsit kilél tőle a hideg bennünket. Idáig a vers pompás, de csak külső hatású. Borzongat, meg is nevette, ha a vadász elmésebb fordulatot kap a költőtől; de hátra van egy utolsó strófa . . . Még valaki bolyong az erdőben . . . Bokrok alján, fák árnyán suhan tovább . . . «félve kitér előre parasztgyerek, asszony .. . Pedig szegénybe' meg-meg-fagy a vér, ha zörren a szél a harasztón!»

Ez a valaki pedig az *ember*, aki nem az erdő megnépesült éjszakájától, nem a rémektől, nem a kísértétektől fél, hanem az *embertől*... A «dezentor», aki bujdosik! A vétkes a társadalom ellen, aki az emberek közül a rémek közé menekül. Ez már a komoly dráma

és boldogtalan hőse, kit a vadász bukdácsolni, bujdosni, menekülni lát. A legrémesebb, amit az éj rémei közt látni lehet. A többit a vadász csak neveti. Ezt látva, megdobban szíve, az ő szíve is, elhallgat ajka és vége – a költő dalának is.

Én nem ajánlhatom Vajda könyveit. Magára vessen, aki ilyen költeményt olvasva nem vágyik olvasni a többit is, amely ezzel egy vénából eredett.

(1886 szept. 8.)

FAUST II.

Amit nem rég e helyen beszéltem *Faust* fordításáról általában, az tán fokozottabb mértékben áll e mű második részéről, amely magyar nyelven a napokban jelent meg Váradi Antal doktor tollából. Föltétlen bámulat tölt el a merész vállalkozás és a vállalkozó iránt, aki néhány drámával vonta magára a hazai közönség figyelmét. Olyanba fogott, amit én a priori a lehetetlenségek közé számítok s amiről egy szerencsés halandó a posteriori talán meggyőzhet. Váradi Antal nem az a szerencsés halandó. Fáradságos nagy munkáját kárba vesztettnek tartom. Aki *Faust* második részét olvassa eredetiben, arra nézve lehetetlenség a fordítás élvezése; aki csak a fordítást olvassa, az nem nyeri fogalmát *Faustnak*. Keserű dolog ez, de hiába hallgatnám el. A kétes dicsőség, hogy immár az egész *Faust* le van fordítva édes szép nyelvünkre, nem csábít se könnyelműségre, se hazugságra. Végre is, *Faust* második részét százannyi ember dicséri és bámulja, mint ahány olvassa. Ezeren kezdenek bele és százan vergődnek rajta át és tízen vannak, akik olvassák, mert élvezik és kilencvenen, akik csak azt akarják, hogy dicsekedhessenek vele, hogy olvasták. Ha így áll az eredetivel a dolog, hogy fog állani a fordítással, a legtökéletesebbel is?

Doktor Váradi Antal egy hosszú és konfúzus beveze-

téssel látta el munkáját. Se a fordítás, se a bevezetés nem az olvasóközönségnek van szánva. Maga a bevezetés kimeríti az embert rengeteg kalandozásával, esztétikából fiziológiába, égből pokolba, földre és mindenüvé, ahol valaha emberi elme, képzelet és felfuvalkodás megfordult. Egy összefoglalása Goethe munkájának hiányzik a bevezetésből, amely meg akar értetni témérdek vonatkozást és adós marad azzal, ami iránt kíváncsi minden ember: mi a két *Faust* tartalma? Váradi doktor megjárta nemcsak a nagy költeményt, hanem a kommentárok útvesztőit is. Nem csoda, ha mint költő a szüzességét, mint filozóf a fonalát veszette el, melyet Ariadne bizonyára neki is adott. Legalább is annyit fordít, mint amennyit magyaráz. És ha magyarázata csak ténylegességekre vagy személyekre szorítkoznék vagy vonatkozásokra! Nem, ő az eszméket, a gondolatokat, a poétái misztériumokat is fejtegeti, magyarázatául szóknak, melyeket használ, s fordításának egyáltalán. A misztikus kar fejezi be a *Faustot*. Váradi felvilágosít bennünket arról, hogy a hely, ahonnan – a szók, amiket a kar énekel: mindenik misztikus. És a helyett, hogy ő is egy misztikus kart fordítana oda, iparkodik magában a karénekekben mentül érthetőbbnek lenni, sőt, amennyiben ez tán nem sikerülne neki, csillag alatt bővebb magyarázatokkal iparkodik a misztikus kart misztikus voltából kivetköz-tetni. Kérdés: minek írt oda akkor Goethe nagy mesterséggel és nagy bravúrral egy *misztikus* kart? A fordító föladata nem az, hogy e karéneket megmagyarázza, hanem, hogy a saját apparátusával nekünk a képét és a hatását visszaadja s a költeményt vele befejezze.

«Alles vergänglich – Ist nur ein Gleichniss» – mondja Goethe. «Minden, mi eltűnő, csupán hasonlat», mondja a fordító. Goethe egy titokzatosságot mond; Váradi egy értelmetlenséget. Mit használ nekem, hogy jegyzetében megmondja, mit kell értenem? Azt, amit, hogy Goethe mondása alatt érteni kell, a kommentárok megírtak.

Goethe a legmélyebbet, a legtitokzatosabbat a legkeresetlenebb formában s a legkelendőbb szókkal mondja. Ő azt mondja: «Alles Vergängliche». Doktor Váradinak ez nem «minden, mi mulandó», hanem «minden, mi eltűnik». Elmúlni s eltűnni éppen úgy nem egy, valamint mulandó és eltűnő nem egy. Goethe használja a legközönségesebb, a legáltalánosabban elterjedt, félre se érthető, félre se magyarázható szót és misztikus vele. Doktor Váradi használ egy ily értelemben nem használható szót oly formában, mely nincsen közforgalomban és értelmetlen a nélkül, hogy misztikus volna. A szó is hamis, a forma is feszes és keresett . . . hol van még a tartalom? így nem lehet *Faustot* fordítani. Beszélhetnék a Gleichniss-ről is, mely Váradinál «hasonlat». A «Das Unzulängliche» önála «Az el nem érhető». «Hier wird's Ereigniss», nála «itt létbe olvad»; – egy képleges mondat: itt létbe olvad!

Nem mintha sok csinos és gördülékeny sor és strófa vagy éppen oldal nem volna Váradi könyvében, de mi ez *Fuasthoz*, mi ez a jellemükből, tartalmukból, formájukból kiforgatott részekhez, melyeknek színét és hangját és egész illúzióját se kommentár, se semmi vissza nem kuruzsolja.

Kimondhatatlan sajnálat fog el, midőn egy élénk, törekvő, munkás szellem tizenöt évi fáradtságának az

eredményére azt kell mondanom, hogy az hiú és elveszett. Váradi túlbecsülte magát és megérthette a Faust-magyarázókat, de félreértette Goethét. Nem elég költő ő arra, hogy e rengeteg szellem alkotásaival birokra keljen. Összetöri a formát és meggázolja a tartalmat. Azon már túl vagyunk talán, hogy mellékes szempontokból dicsérjük, amit az elhibázott főszempontok elítélnek.

Az egész *Faust*, azt lehet mondani, a tudósok poezise. Első része közel áll még a nagyközönséghez, második részének már csak részei érdeklik ezt. Öregek és tudósok költői olvasmánya ez. Tartalma a valódi, mondjuk az *erős* ember, formája a nyelvi tökély. A valódi embert tanulmányai kishitőségbe, kétségbe ragadják. Ebből menti ki a szerelem, mely a nőhöz vonja. De itt lenn semmi sem állandó, semmi sem mulandó, csak egy-egy példa minden. (Ein Gleichniss.) A szerelmet katasztrófa éri és az erős kilábolván belőle, az emberiség szolgálatában küzd tovább a tereken, melyek a kiváló férfiak számára kínálóznak: királyok politika által, a szép-művészetek által és a természet erőinek gyümölcsöztetése által, egyik követvén a másikat, korának, a kor vérmérsékletének megfelelően. Így ér az erős öregséget, így ér sírja küszöbéig, a végső megoldás elé. Mi az? A halál abban az illúzióban, hogy az emberiséget szerettem és szolgáltam és nem halok meg végképpen? És testétől angyali karok veszik át a lelkét és föl szállítják az egekbe, az Isten szüzanyjának a trónjához. A szeretet (és szerelem) apológiája ez, alapjáé az életnek, a földinek és az éginek. Krisztus mondása: gyermekek, szeressétek egymást, – ez tartalma, alap-gondolata és megoldása Goethe nagyszerű költeményé-

nek. A szeretet az élet forrása és tartalma és a megváltása is a szeretet, a trónon egy asszonnyal, aki szűz is volt, anya is volt. Első szeretetünk az anyához köt, aki szült bennünket (mert szerette azt, akit atyánknak ismert), második szeretetünk a leányhoz fűz, aki gyermekünknek lesz anyja; harmadik szeretetünk, mely megtisztít bennünket, az örök szűz felé fordul, aki anyja Istennek, aki atya az embereknek, akik testvéreink nekünk. «Gyermekek, szeressétek egymást». Bizonyára tanulságos és megindító dolog, mikor egy oly bölcs, mint Goethe volt, egy oly ihletett költő, minő ő vala, aki hozzá protestáns is volt, – az emberi lét emésztő problémáját egy filozófiko-didaktikus költeményben, mely a német géniusz legnagyobb és el nem múlható alkotása, a katolikus vallás misztériumainak egy eszmében éppoly mély, mint fenséges alakjának trónjához viszi harmonikus megoldásának okáért. Mind a nagy költők előtte egyes emberek sorsáról írtak költeményt, művészi alkotásokat az élet törvényei, lehetőségeinek és lehetetlenségeinek bűvös körében. Ő, Goethe, nem egyes ember sorsáról írt, hanem az ember sorsának titkait kereste, azaz célját és sorsát. Fölrházta saját és mások minden tökéletességével, az emberi tudomány, képesség és fantázia minden hatalmát mozgósította érdekében. Ami valaha volt, lehetett, vagy mint létező képzelgetett, azzal mind rendelkezik az ő embere. S mi a megoldás? – A szeretet vallásának tanításai. Goethe nem tud mást, mint amivel az anyaszentegyház kecsegtet bennünket s ebből, mint legszebbet, legmagasztosabbat ragadja ki a szűz-anyát, a mi közbenjárónkat, aki «könyörög érettünk».

1837-1887.

Tantae molis erat condere gentem! . . . Meg van írva a magyar színészet története két derék könyvben s mindenik elmondja azt a csodaregényt, hogy miképpen küzdöttek és hulltak el reménytelenül jeles és lelkes hazafiak a hosszú csatában, melyet vívtak az első perctől, hogy a színművészet jelentős voltának a nemzeti élet fejlődésére nézve öntudatára ébredtek.

Egy epeoea ez hősökkel, hősnőkkel, mártírokkal és lelkes csapatok hadjárataival. Ötven évbe került, míg a magyar múzsa számára szerény otthont alapíthattak a magyar fővárosban, ahol már előbb otthon volt a német múzsa fényes palotában, fényes hatalommal.

A második ötven esztendő, melynek nehéz és válságos napjait ez új otthon küzdelmes története tölti be, az idén telt be, augusztus 22-ikén s e napot akkor a *Buda-pesti Hírlap* egy tárcával ülte meg. A színház s a nemzet ünnepe holnapra maradt s bizonyára múltra és jelenre nézve egyaránt jellemző ez a csekély dolognak látszó különbség is, amely a két terminus között van: először akkor nyitották meg a magyar színházat (félíg kész állapotában), amikor másutt a meglevőket is be szokták csukni: a nyári meleg időben. Azért-e, mert a lelkes alapítók nem győzték türelemmel, csak tűzzel és áldozatkészséggel; azért-e, mert hazafias idealizmusuk

megvetette vagy nem ismerte a praktikus szempontokat; azért-e, mert úgyis mindegy volt, «közönségek» nem lévén sem a szezonban, sem a szezonon kívül: döntse el mindenki a szerint, ahová hajlik. Ma azonban valóság, hogy a mi gyakorlatibb embereink is, a jubileumot is nem az alapítás napján tartják, mely a szezon elé esik, hanem egy önkényesen választott napon, a beállt szezon szerencsés megindítására használják föl. Lehet, hogy ez az időt is jellemzi, nemcsak az embereket, de mindenestre az embereket is, kik ma szemességet, ügyességet, okos számítást párosítva gyakorolnak a kegyelettel, ideális tartalmukkal, ami nagyon fontos a színházi vállalatoknál.

*

A jubiláris ünnep megülése nyilvános és a közönség tapsoló részvéte mellett fog végbemenni. A sajtó részvétele ez ünnepben a következő: tudósítani arról, ami most történik, föleleveníteni, ami a múltban szép, nagy és halhatatlan volt, szemébe nézni a jelennek s megcsinálni a komputust, arról, ami van: a múlt reményeiből levonni a tényleges eredményt és a jövő tartozási lapjára írni a differenciát. Az utóbbi feladat jutott nekem e helyen.

E munkánkban először is hajtsuk meg zászlónkat Kelemen László emlékezte előtt, aki a múlt száz év vége felé toborzott maga köré lelkes műkedvelőket, hogy a magyar játékszint megteremtse. A küzdelemben kifáradva, szerény falusi hivatalban végezte kiábrándult életét. Az ő kezéből hullott ki először a zászló, de először a mustármag is, mely tisztességes fává növekedett azóta. Őt követték mások s a nemzeti

ujjáébredés korában az összes hazafiak lelkesedése egy gyűjtőpontban találkozott: a magyar színészetnek, mely már volt, de bolygott az országban és hányattatott, hajlékot adni a fővárosban. Temérdek munka, csalódás és kitartás árán ez a vágy célhoz ért. Megnyílt a kerepesi-úti csarnok és magába fogadta azt a szintársulatot, amely színészetünk hőskorának bajnokait látta sorai-ban. Azóta áll változó szerencséivel és ma jubilál ötvenéves szakadatlan munka után.

*

Mivé lett és mit végzett a Nemzeti Színház, mit ünnepel és mit sirat méltán a holnapi napon? Ez a kérdés. Ha végigeresztem lelki szemeim előtt mindazt, ami e napokban e témáról íratott, megdöbbenve veszem észre, hogy a jubiláris cikkek telvék panasszal a nem teljesült remények felől. Még az egy, aki magasztalásra ereszti tollát, az is a kérdés legmegfoghatóbb részét iparkodik megfogni s azt fejtegeti a régiek rovására: Megyeri és társai voltak-e nagyobbak vagy – mint jellemzően ő magát kifejezi – «Újházi et Comp».

Hogy ki volt nagyobb!

Színészetünk második korszakát, az első kezdet utáni fellendülést, amely összeesik a Nemzeti Színház megnyitásával, rendszerint a magyar színészet hőskorának szeretik nevezni. A hőskor mindenütt az átmenet a mythológiából a való életbe. Alakjait a kegyelet, a jámbor hit, a lelkesedés és mind messzibb-messzibb távolodó múlt idő szokta fölruházni emberfölötti nagysággal, félisteni tulajdonságokkal s az utókornak ama régiekről szóló hagyománya nemzeti vallásává, erkölcsi

tökéjének és nagyságának részévé lesz. Óriásoknak, Herkuleseknek, Theseusoknak, Jasonoknak nézzük őket ma s azt hisszük, hogy atyáink és öregatyáink az ő művészetükön lelkesülhetvén, boldogabbak voltak nálunknál, akik csak Prielle Kornélia szellemes és szelíd művészetét élvezzük; kik Jászai Mari szenvedélye előtt megdöbbenve állunk; Szigeti József ömlékeny humorán és alakító erején üdülünk; Szathmáryné hangjaiban halljuk még az őstermészet közvetlen megszólalását; Blahánéban szemünk előtt tündérkedik az Isten áldása asszonyi megjelenésben és Halmiban láttunk fölkelni és hirtelen kialudni egy erőt, melyet a kelő nap kiszökkenő sugaraihoz lehetne hasonlítani. Megvan-e ezek és a régiek közt az a nagyobb különbség, mely eredeti nagyság és epigon között van? Jancsó, Megyeri, Szentpétery, Bartha, Egressy, Lendvay, Tóth József, Kantomé, Hegedűsné, Lendvayné, Jókainé: legendárius alakok, multunk ékességei, kegyeletünk tárgyai, egy ébredő, egy lelkesedéssel teljes kor hősei; a mi korunk jelesei ellenben a mi mindennapi életünk részesei, munkáinkban társaink, érdekeinknek tényezői vagy akadályai, személyes ismerőseink egyéniségök tulajdonságai szerint és mindenekfölött állandó kritikánk tárgyai, művészi szükségünk kielégítésének egyszer szerencsés, egyszer nem kedves tényezői. Ez köztük és a régiek közt a legnagyobb és a főkülönbség, s mi csak úgy vagyunk irántok méltányosak és igazságosak, ha nagyságuk kultuszát az utánunk következő nemzedékekre bízuk, magunk igazságot iparkodunk szolgáltatni művészi erényeiknek és följegyezzük alkotásaikat, tekintet nélkül a régi nagyokra, kiket nagyobb részünk nem is látott, kikre nézve tehát mi hamis tanúk vagy

csak hallomás után fecsegők vagy régi tekintélyekre hivatkozók volnánk s ez utóbbi nem volna éppen rossz, hacsak a régi tekintélyek ismét a mi művészi nemzedékünket is láthatták volna.

Az igazság ez: egyenként mindenkiben, akit nyilvános szereplése folytán a halhatatlanság egy neméhez juttat a kortársak ítélete, van oly vonás, oly tulajdonság, oly erő, oly fényesség, amely az övé, rajta kívül senkié és amely őt nagyvá teszi ebben, tekintet nélkül arra, voltak-e, vannak-e másban nagyobbak is.

Nagy alakok az intézménynek, melyet szolgálnak, s a kornak, melyben élnek, fényt adnak. Ha régen voltak nagyobb színészeink, mint azóta vannak, ezek a magyar színészet dicsősége maradnak mindenha. Arra való, hogy büszkén tekintsünk reájok; nem arra, hogy nevével agyonverjük utódaikat s kisebbítsük az intézmény hitelét. A nagyság Isten ajándéka. De mikor az Isten ily ajándékkal nem gazdagít egy-egy nemzedéket, akkor még megvan az emberi erények nagy sora: a szorgalom, iparkodás, a művelődés, a gond, a szeretet, a munka, az önfeláldozás és homloka verejtékével szolgálja a nemzetet; átsegíti becsülettel a korszakon, amelyen Isten jónak látja nem támasztani nagy férfiakat, hogy egyéniségök erejével tündököljenek s nagyobb fényt árasztanak, mint minőt adhatnak a kisebbek erényei.

A színház és színészet állapota tehát nem helyesen ítéltetik meg a nagy színészek számából s az egyesek nagyságából, kiket a véletlen kegye ad. És ha nem tagadhatjuk el, hogy színészetünk fejlődése nem felelt meg a lelkes alkotók reményeégeinek, ennek okait helyesen másfelé kell keresnünk.

Egy igen szegény nemzet volt az, amely egy időben mindent attól remélt, hogy a nemzeti színészetnek házat építsen a fővárosban. Mindent! E mindenből az lett, hogy azóta *van színészetünk, de nemzeti eredetiség nélkül és van drámairodalmunk, szintén nemzeti eredetiség nélkül. Ebben a kettőben rejlik minden baj oka és forrása*, de ebben a kettőben csak beteg és nem egyszers-mind bűnös is úgy a színház, mint az irodalom.

A színházalapító jeles és halhatatlan nemzedék belátta, hogy a nemzetnek nemzeti játékszínre van szüksége, ha élni akar. A nemzetnek! De hol volt a nemzet? A vármegyékben és a nemesi kúriákon! A fővárosban is, hová a színházat szánni kellett, a nemzet csak a – vármegyeházán volt. A többi Budán és Pesten nyoma sem volt a magyar nemzetnek. Itt egy tömeg élt együtt, amely bírt már azzal, amire szüksége volt: német színházzal; amit a hazafiak szántak neki, arra nem volt szüksége.

Nemzeti főváros nélkül nincsen nemzeti színészet, nemzeti fejedelem nélkül nincsen nemzeti színészet. Ezek az alapigazságok. És nemzeti színészet nélkül nincsen nemzeti drámairodalom. A színészetnek a közönség mulató kedvéből kell fejlődnie. Budapest ma is németül röhög az orfeumokban, a kék macskákban, ahol a nemzeti színészet első gyökérszájai táplálkoznak. A spanyol, angol és francia, a három legnemzetibb színészet és színműirodalom a vásári bódékban született s onnan ment XIV. Lajos és Erzsébet királyné udvarára. A bécsi színház bölcsőjét a híres paprikajancsi ringatta, fejlődését megakasztotta a fejlettebb francia, angol dráma és az olasz opera inváziója és II. József lángesze terelte ismét nemzeti fejlődésébe vissza. Madrid, Párizs,

London, Bécs: ezek a források. Mily magyar nemzeti fejlődés táplálkozhatik vala Pesten? A Pesten ötven évvel ezelőtt megnyitott színház feladatának nem azt lehetett józanul tekinteni, hogy egy erős nemzeti művészetet -fejlesszen, hanem azt, hogy a *nemzeti aspirációk fegyverei közt szintén egy szerény fegyver legyen* és verje meg az ellenséget a saját fegyvereivel itthon. Ezt pedig a *Nemzeti Színház becsülettel megtette*, az utolsó években egy lelkes ember okos és buzgó vezetése mellett lelkesebben és jobban, mint valaha. Politikai helyzetünk szerencsés változása, a főváros rohamos fejlődése és lépésttartó magyarosodása, a Népszínház létrejötte és a becsületes törekvés, együttesen első műintézeté emelte nemzeti intézetünket, nem abban az értelemben, hogy művészei «nagyobbak a régiéknél», hanem mert kelendő, mert érdeklődés tárgya, mert közönsége van, mert elhomályosít mindent, ami vele versenyre lépni akar és a német, egykor úr és hatalmas, idegen lett és jelentőség nélkül való. *Ez az ötven éves munka eredménye*, ez az ünneplő dalra méltó tett, ez a nagy haladás a nemzeti munkában.

*

A nagyobb eredmény hátra van, de az csak félig függ a színésztől s inkább azok kezébe van letéve, akik mindenről, a színészetről is intézkednek.

A főváros minden rétegének a megmagyarosodása a föltétele annak, hogy a színészet és irodalma a nemzeti jellemben fejlődjék ki teljes virágzására és azzá a kinccsé, melynek lennie hivatva van. Államférnaink és a főváros ügyeinek intézői tegyenek ebben a holnapi est lelkes hatása alatt egy nemes fogadást és újabb ötven év

múlva, melyet mi már nem fogunk meglátni, csodákat ér meg *egy* új nemzedék. Egy magyar főváros kedvét szolgálva, ízlése által ellenőrizve, könnyeért és kaja-jáért versengve, színész és író minden megnyilatkozásában magyar lesz. Ma kozmopolitikus színekben játszik jelleme, jókedve, tréfája és páthosza, mert az egész világgal kell versengenie egy közönség előtt, mely az egész világ irodalmában, szokásaiban, nyelvében, ízlésében otthonosabb, mint a magyarban, melyet nem ismer, mely neki épp oly idegen és különös, mint a legidegenebb és legkülönösebb.

Talán tovább is lehetnénk már, – nem a pesti színházzal, hanem általán a magyarral – ha kezdettől fogva az a végzetes balítélet nem lett volna irányadó, hogy *színészetünk legfőbb vezetése állandóan egy műkedvelő uraság kezébe volt letéve*. Még jó, ha a műkedvelőt jó szándék vitte, nem szeszély, makacsság, urhatnámság, vagy éppen rosszakarat, sőt, amire szintén volt példa, önző érdekkeresés. A Nemzeti Színházat ez maga sok válságba sodorta, ma egy ily válság nyomorúságait nyögi két szép intézetünk. Céltudatos szakember, kinek dologi becsvágya van, terveit vannak, aki összeségében nézné és próbálná rendeltetése irányába terelni a színészetet, alig volt még színházunk élén s ha volt, szegény volt eszközökben s nem mozdulhatott korlátolt erőinél fogva. Most is, mikor király, kormány, a közönség föllendült érdeklődése, a magyar lakosság szaporodása hathatósabb eszközöket bocsát a színészet rendelkezésére, mint minőkről valaha álmodni lehetett, egy boldogtalan kéz, a jubiláris időben, a bukás felé sodorja mind a két házát a magyar múzsának. Valóban, amíg a színpadon, ragyogó jelmezben ünnepi képletekbe

csoportosul a személyzet s a közönség ünnepi díszben és hangulatban tapsol a szép napnak: az intézet maga eresztékeiben csikorog, az érdeklettek szívében aggodalmasan dobban meg a gondolat a holnapra. Egy lehangoló, egy erőt emésztő siraimas állapot van az ünneplő tarka tömeg mögött: ha a képletbe állt sokaság szétrebben, a taps elhangzott, a pillanat mámora elmúlt, – a sivár való várja az egyeseket minden vigasztalanságával.

De el most ez aggsággal. Alios vidimus ventos, aliasque procellas. Mi a mi keservünk azokéhoz képest, akik ötven év előtt, csak egy hajlékért rimánkodva bolyongtak, koldultak, dolgoztak, napszámoskodtak. Áldott legyen az emiékök. Az ő példájok arra int, hogy nem szabad kétségbeesni, nem szabad kishitűnek lenni; hinni, bízni és dolgozni kell. Akármily szegényeknek érezzük magunkat, dús királyok vagyunk az ő kolduságukhoz képest, de hitben, illúziókban, lelkességben ők a királyok, mi szkeptikusok vagyunk a koldusok.

Koszorú nevökre, áldás emlékökre!

(1887 szept. 28.)

TARTALOM.

	Lap
A népszínmű	1
Népszínmű. Népszínház. Blaháné	8
Csepreghy Ferenc és művei	15
Égő színházak	33
Krisztus Pilátus előtt	40
Munkácsy Mihály képe	43
Felolvasás – «műszavalás».....	48
Szent István napján	53
Kossuth és irodalmunk.....	56
Komócsy József	60
Mikor az öregek sírnak	65
Verescsagm	69
Madách	76
A görög nyelv	83
Apa és fiú	88
Gyermekeink.....	93
Jókainé jubileuma	97
Berez János	101
A dinamitosok	107
Akadémiai történetírás	112
Munkácsy új képe	117
Szókratész	124
Huszár Adolf	133
Tihanyi Miklós	137
Salamon Ferenc	141
Kőrösi Csoma Sándor	149
A haldokló Mozart	160
II. Lajos legendája	167
«Nyári les».....	175
Faust II	182
1837-1887	187